

Nieuwe belichting van de persoon en het werk van Jan Pascha

door

Dr. A. AMPE S.J.

De karmeliet *Jan Pascha* is ongetwijfeld geen onbekende in de geschiedenis van onze letteren en van ons vroomheidsleven. Zijn *Pelgrimage*, voor het eerst in 1563 gedrukt, wordt gemakkelijk en graag wel eens vernoemd, vooral omdat de invloed, die zijn boekje op de oefening van de Kruisweg zou uitgeoefend hebben, zelfs op internationaal vlak als een vast gegeven wordt erkend. Toch moeten wij aannemen, dat zowel zijn persoon als zijn werk, ondanks de vele van hand tot hand overgeleverde bio- en bibliografische gegevens, onvoldoende scherp omlijnd is. Om hierin enigszins te verhelpen, willen wij hier een kleine bijdrage leveren, waarin wij voor eerst enkele bijzonderheden over zijn leven en persoon samenbrengen (I) en vervolgens nieuwe uitzichten op zijn werk aanvoeren (II)*.

I. DE PERSOON

Jan Pascha¹ is onder de naam van *Jan Van Pae(s)schen*² te Brussel³ geboren. Zijn ouders heetten meester Arnoldus Van Paes-

* Deze studie is slechts mogelijk geworden door de belangloze medewerking van P. Valerius Hoppenbrouwers, O.Carm.; P. Bruno Borchert, O.Carm.; P. Rudolf Hendriks, O.Carm. uit Merkelbeek; P. Otgerus Steggink, O.Carm., Rome; P. Joannes a Jesu, O.C.D., Gent; Drs. Fr. Baudhouin, Conservator van het Rubenshuis te Antwerpen. We willen hen allen voor hun hulp en steun bedanken.

(1) Deze grafie gebruiken we verder uitsluitend als zijnde de meest bekende.

(2) Deze familienaam komt veelvuldig voor in de provincie Antwerpen en Brabant, speciaal te Lier en te Antwerpen. Zo heet hij in meerdere eigentijdse documenten, zoals bv. in de prekenbundel, waarover we verder zullen handelen: *meester Jan van paschen* (zie verder p. 31-32). De verlatijnsing hiervan wisselde nogal grillig: *Pascha (de Pascha)*, *Paschasius*, *Pasqua*, *Paschaia*. De vorm *Pasia* (Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*; Valerius Andreas, *Fasti Academici*, p. 98), waartegen Paquot reeds protesteert, lijkt ons slechts een verschrijving voor *Pasca*. H. De Jongh (*L'ancienne faculté de théologie de Louvain*, Louvain, 1911, p. 101, n. 3) schrijft *Paeschius*, zonder enige bewijsovering. — Sommige bibliografen menen dat hij ook *Joannes de Mechlinia* of *a Malinis* zou genoemd zijn. Hiervan vonden we geen zeker spoor. *Joannes a Mechlinia*, eveneens karmeliet, is een totaal andere figuur (zie verder p. 29).

(3) Onder de bibliografen beweren de enen, dat hij te Mechelen geboren is (aldus Valerius Andreas, *Sweetius*, *Daniel a Virgine Maria*, *Foppens*, *Cosmas de Villiers*, *Gabriel Wessels*, enz.), de anderen dat hij te Brussel geboren is. Paquot (*Mé-*

schen⁴, herkomstig uit Lier, woonachtig gedurende langere tijd te Brussel en gestorven te Mechelen 8.5.1513, en Catharina Picquot. Zij zouden begraven worden in de OLV.-kapel van de karmelietenkerk te Mechelen: hun zoon zou later naast hen bijgezet worden⁵. Zijn geboortejaar moet rond 1450 geplaatst worden, misschien in 1459⁶. Zijn ouders verstrekten hem een degelijke opleiding. Waarschijnlijk voltooide hij zijn lagere studies gedeeltelijk althans in het huis van zijn oom Jan Picquot, kanunnik van St.-

moires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, etc., Louvain, 1765, I, p. 449) is blijkbaar de eerste, die deze stelling naar voren brengt. Hij moet ze gehaald hebben uit Norbertus a S. Juliana (zie verder), die hij in zijn bronnen vermeldt. Verder F. Donnet, *Prims, Wils* (zie verder), *Rosier*. — Als bewijzen voor de thesis-Brussel geven wij aan: 1) zijn vader heet *Arnoldus de Pascha Bruxellensis* (zie n. 5); 2) zijn immatriculatie te Leuven noemt hem: *de Bruxella* (zie verder en n. 8); zijn grafschrift is formeel: *Quem Bruxella terris // Mechlinia Deo in Carmelo peperit* (zie p. 23). De thesis-Mechelen berust uitsluitend op de verklaring van uitdrukkingen als *Joannes Pascha carmelita Mechliniensis* in de zin van karmeliet en mechelaar van geboorte, terwijl het gewoonweg betekent: karmeliet te Mechelen, mechels karmeliet. Hij kan 'mechelaar' heten wegens zijn verblijf aldaar, niet op grond van zijn geboorte aldaar. — Alleen J.C. Van der Loos beweert, zonder nadere bewijsvoering, dat Pascha van *Delftse* herkomst zou zijn (zie *Geschiedenis van de H. Kruisweg-devotie in De Katholieke*, t. 138, 1910, p. 38).

(4) De oudste immatriculatielijsten van Leuven vermelden voor het jaar 1448:

30. *Anthonius de Lyra*)
31. *Arnoldus de Lyra*) *Pascacii, Cam. dioc.*

(zie *Matricule de l'université de Louvain* (ed. E. Reusens), Bruxelles 1903, t. I, p. 13). Nadere gegevens ontbreken ons.

(5) Norbertus a S. Juliana vermeldt naar aanleiding van de grafschriften uit de vroegere Karmelietenkerk te Mechelen: *In sacello Beatae Virginis fuit sepulchrum Domini Magistri Arnoldi de Pascha Bruxellensis, qui obiit anno 1513 .8.maij, et Domicellae Catharinae Picquot eius coniugis, quae obiit anno...* (werd niet ingevuld); *apud ipsos charos parentes suos sepultus est R.P. ac eximius Magister noster Joannes de Pascha, filius conventus, Sac. Theologiae Doctor Lovaniensis, inquisitor haereticae pravitatis per Brabantiam et per 32 annos huius conventus laudatissimus prior, qui obiit in senectute grandeva anno 1539. 17. Januarii* (*Ms.*, p. 30-31). Norbertus zelf geeft elders de S. Adrianus-kapel als begraafplaats aan (*Ms.*, p. 156; zie *Document II a*, r. 17-18).

(6) Pascha's geboortejaar vond ik in de oude documenten niet vermeld. Ook niet in de oudere bibliografen vóór Paquot, die wellicht als de eerste Pascha laat geboren worden à *Bruxelles vers le milieu du XV. siècle* (*Memoires...*, p. 449) (waarschijnlijk steunend op het hs. van Norbertus a S. Juliana). Dit werd overgenomen door F. Donnet en J. Wils (zie n. 8). Dit nader te bepalen valt moeilijk. Enerzijds is er de herhaalde zinspeling op Pascha's hoge ouderdom (zie *senectus grandeva* uit n. 5; *propter senectutem et decrepitas vires* uit n. 16 enz.); anderzijds de vermelding in Pascha's grafschrift: *Aetatis anno LXXXV, Professionis LIII* (zie *Document II f*). Hiervan uitgaande (1539-75) zou men komen tot het jaar 1463/4. Maar dit zou meebrengen, dat hij bij zijn inschrijving te Leuven in 1478 (zie verder in de tekst) slechts 14 jaar oud zou geweest zijn. Deze vroegrijpheid is bezwaarlijk aan te nemen. Bovendien zou zijn professiejaar volgens het grafschrift (1539-53) in 1486 vallen, terwijl we uit een andere bron weten dat hij in 1482 geprofeet werd (zie n. 9). Daarom moeten we besluiten dat het grafschrift hier onjuist werd afgeschreven of overgeleverd. Misschien moeten wij met behoud van alle letterstreepjes lichtjes verbeteren tot: *Aetatis anno LXXX, Professionis LVI*. Zo zou Pascha in 1549 geboren zijn, terwijl zijn *senectus grandeva* tachtig jaar zou bedragen.

Romboutskathedraal te Mechelen⁷. Zijn hogere studies genoot hij te Leuven. Zijn immatriculatie aldaar op 28.2.1478 *Johannes de Pascha de Bruxella, Cam(eracensis) dyoc(esis), in artibus*. In *Castro* is wellicht het oudste officieel document, dat ons over hem is bewaard⁸. Na de voltooiing der filosofische studies treedt hij in de Karmel te Mechelen in, waar hij op 14.7.1482 zijn professie aflegt⁹. Zo staat hij telkens vermeld als *filius conventus mechliniensis*.

Hierna vat hij zijn theologische studies te Leuven aan. Voor 1485 vinden wij onder de *studentes pro forma simplici theologiae Joannes de Pascha*. In 1486 is hij informator te Keulen, in 1487 (*Coloniae*) *magister studentium Joannes de Pascha*. In 1488 zien wij hem te Mechelen als informator, en in het jaar daarop als *lector*. In het jaar 1494 treedt hij te Antwerpen als *lector* op¹⁰. In 1497 promoveert hij tot baccalaureus in de theologie te Leuven. In 1499 werd hij voor de eerste maal tot prior te Mechelen gekozen, terwijl hij tevens als *lector principalis* fungeert tot 9 augustus 1505. Tijdens dit prioraat behaalt hij te Leuven zijn licentiaat in de theologie in 1503, en zijn doctoraat op 6.2.1504¹¹. Bij deze gelegenheid behandelde hij o.a. de vraag: *An novissimo tempore, praedicantibus Henoch et Elia, confutabitur Judaeorum perfidia, ac finaliter ad fidem Christi convertentur*. Hierop sprak Magister Adriaan Florisz. Boeyens (de latere nederlandse paus Hadrianus VI)

(7) H. De Vocht schrijft: (Pascha) *was probably educated partly at the house of his uncle John Pycquot or Picquot, canon of St. Rumbold's, at Mechlin*. Hij steunt hierbij op *Fonds de l'Université de Louvain* (Staatsarchief Brussel), n° 5614. Zie *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528* (ed. H. De Vocht), Louvain, 1928, p. 556.

(8) Zie *Matricule de l'Université de Louvain* (ed. Jos. Wils), Bruxelles, 1946, p. 370. In noot geeft J. Wils de identificatie met onze Jan Pascha, waarbij een goed bio- en bibliografisch overzicht aansluit. NB. De vermelding *Johannes De Pascha de Antverpia, Cameracen. (Matricule..., III, p. 206)* op 31.8.1510 kan niet onze Jan Pascha betreffen, maar een lid uit de antwerpse familie *Van Paeschén*. De lierse familie vinden we terug bij *Blasius de Pascha de Lira, clericus, Cameracen. dyoc. in artibus* voor de 28.8.1503 (*Matricule..., p. 260*). — Wij weten niet of *Elisabeth Van Paesschen*, tweede priorin van het Thabor-klooster (birgittinessen) te Mechelen, gestorven 24.10.1506, na 31 jaar bestuur, een verwante (tante?) is van Jan Pascha (zie Schoeffer, *Historische aantekeningen rakende de kerken... der Stad Mechelen*, Mechelen, z.j., II, p. 332) — In welke familieverhouding onze Jan Van Paesschen stond tot de antwerpse reder *Dirc Van Paesschen*, die uitvoer naar Palestina (zie *Biographie Nationale*, t. XVI, c. 460-4; J. Loos, *Geschiedenis der Gasthuiszusters van Antwerpen*, Antwerpen, 1912, p. 37), konden wij niet uitmaken.

(9) Norbertus a S. Juliana zegt zeer nauwkeurig: *Carmelitarum regulam Mechliniae profitetur anno 1482.14 julii* (Ms., p. 156, zie verder p. 20). Over de afwijkende aanwijzing in het *Grafschrift* zie hiervoren p. 6, n. 6.

(10) Deze gegevens zijn geput uit *Scripta et Monumenta Jacobi Millendunck* (Frankfurt am Main, Stadtarchiv, n. 47). Zie *Document VIII*, p. 27-28.

(11) Zie Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156, p. 20.

een rede uit, die ons nog bewaard is gebleven¹². Het Stadsbestuur van Mechelen stond er op, deze academische hulde van een harer inwoners luister bij te zetten door een officiële vertegenwoordiging¹³, terwijl de nieuwe doctor een bijzondere begunstiging in ontvangst mocht nemen¹⁴.

Na 9.8.1505¹⁵ werd hij voor korte tijd *regens studiorum* in het convent te Leuven, om reeds op 23 augustus van het zelfde jaar herkozen te worden als prior te Mechelen¹⁶, waar hij tegelijk aangeesteld werd als *regens studiorum*¹⁷. Dit prioraat zou hij jarenlang waarnemen. In 1519 wilde hij zijn ambt wegens ouderdom neerleggen: dit ontslag werd hem geweigerd door de generaal Fr. Bernardino Landucci van Siëna¹⁸. Een tweede maal bood hij evenwel

(12) Uitgegeven door E. Reusens, *Anecdota Adriani Sexti, Pont. Max.*, Lovanii, 1862, p. 45-48, en id., *Syntagma doctrinae theologicae Adriani Sexti, Pont. Max.*, Lovanii, 1862, p. 199-202. Vernulaeus geeft in zijn *Academia Lovaniensis*, 1. III, c. 1 (aangehaald in het tweede werk van Reusens, p. 155, n. 2) een goede beschrijving van de geplogenheden bij een dergelijke academische plechtigheid.

(13) In de *Stadsrekeningen* (Stadsarchief Mechelen) 1503-4, f. 186 v vinden we volgende post: *Item gesonden Adriane Muschs comoingmeester (= burgemeester), Jan de Gorten, Lodewijck van Heyst, scepenen, ende meester Janne Verhoeven, secretaris, tot Lovene vander stad wegghen ter feesten als Meester Jan van Paesschen Karmelit aldaer gedoctoreert werdt in der godheyt... vj febr. xv^e iij* (d.i. volgens de oude stijl).

(14) In de zelfde *Stadsrekeningen*, f. 201 v, lezen we: *Item gegeven meester Janne van Paesschen Kermelyt by overdragen van der cameran (= de Rekenkamer), doen hy te Lovene docteur gepromoveert werdt in der godheyt xxiiiij Philippusguldens, istuc te vj schellingen iij denier, vj febr. (1504) — 7 pont 10 schellingen.*

(15) *De Acta Capit. Gen. Ord. Corm.*, ed. P. Gabriel Wessels, O.Carm., vermelden, vol. I, p. 309 voor 1498: *Ordinatio promotorum: In Universitate Lovaniensi pro an. M.CCCC. LXXXVIII Fr. Joannes de Pascha... En verder aldaar: Joannes de Pascha. 7 Aug. 1505 fuit factus terminarius collegii Lovaniensis et vicarius generalis in eodem cum plenitudine potestatis.*

(16) In de *Series Priorum Conventus Mechliniensis* (zie Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 270) lezen wij: XLVII. Prior R.P.M. Joannes de Pascha alias Paschasius sive Van Paesschen Bruxellensis, huius conventus filius, Sacrae Theol. Doctor Lovaniensis, rexit ab anno 1499 ad annum 1505. factus regens vel superintendens collegii nostri Lovaniensis... Van zijn opvolger in het prioraat heet het aldaar: XLVIII. Prior R.P. Jacobus De Veteri Ecclesia huius conventus filius et actualis procurator, rexit pauco tempore a vigilia S. Laurentii usque ad vigiliam S. Bartholomaei (= Broeder Jacob vander ouderkerken, van gelre). — De zelfde *Series* vervolgt: XLIX. Prior R.P.M. Joannes de Pascha rexit pro secunda vice hunc conventum laudabiliter et aedificative prospiciens in spiritualibus et augens in temporalibus ab anno 1505 in fine anni eiusdem usque ad annum 1532 quando propter senectutem et decrepitas vires resignavit. — 1532 stylus vetus. Hij werd opgevolgd door Maerten de Cuyper (Cuperus). NB. Deze M. De Cuyper, die trouwens een schitterende loopbaan volgde, kennen we als een der uitgevers van Vervoort's werk (zie Pr. Verheyden, *Frans Vervoort, Minderbroeder † 1555. Uitgevers in Handelingen van den Mechelsen Kring voor Oudheidkunde, Letteren & Kunst*, 31, 1926, p. 31-32). Heeft Jan Pascha ook met de minderbroeder, wiens stadsgenoot hij was, persoonlijke contacten gehad?

(17) Vgl. Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156 (zie *Document* IIa, p. 20 en *Document* VIII, p. 27-28).

(18) Vgl. Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156 (zie *Document* II d, p. 21-22).

zijn ontslag aan in 1533 wat hem alsdan werd toegestaan. Tot aan zijn dood bleef hij evenwel *regens studiorum*¹⁹.

Tijdens deze ambtsjaren zou Jan Pascha zijn voornaamste levensactiviteiten ontplooiën. Zijn klooster en de kloosterkerk werden onder zijn bestuur terdege onderhouden en bijgewerkt, wyl hij materieel²⁰ en financieel²¹ de toestand er van wist te verbeteren. Ook beijverde hij zich om de geestelijke belangen van zijn communiteit te behartigen door krachtdadig de verdere doorvoering en de handhaving van de Karmel-hervorming in de geest van de gelukz. Joannes Soreth († 1471)²² in goede banen te leiden. Strak hield hij aan de kloostertucht, die hij door zijn voorbeeld, beleid en vermaningen wist te bevorderen²³. Hoe hoog zijn gezag en zijn ijver voor de kloosterbeleving binnen zijn orde gewaardeerd werden, blijkt voldoende uit de brief van de generaal Bernardinus Landucci van Siëna, waarin hij zijn weigering, om op het door Pascha aangeboden ontslag in te gaan, motiveert²⁴.

Ook buiten Mechelen werkte zijn invloed door. Zo was hij aangesteld, samen met P. Nicolaus Baechem van Egmond, om P. Nicolaus Van der Varen, prior te Brussel (1518-1522), te steunen bij het doorvoeren van de Soreth-hervorming in het brussels convent (zie *Document III*, a, p. 24). Evenzo was hij sindslang visitator van het Karmelitessenklooster te Vilvoorde, wanneer hij bovendien bij patent van de generaal Bernardinus van Siëna dd. Brussel 17 juli 1519 samen met de prior van Brussel P. Nicolaus de Lyra benoemd werd tot 'vicarius seu commissarius pro monasterio sororum in Valle Consolationis in pago Peuty prope Vilvordiam'²⁵. Voor de ganse *provincia Alemannia inferior* was hij jarenlang tot aan

(19) Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 156 (zie *Document IIa*, p. 20). Zijn ambtsduur wordt nu eens met 32, dan weer met 33 of 35 jaar aangegeven: zijn eerste prioraat 1499-1505 + 1505-1533 (voorjaar).

(20) Norbertus a S. Juliana vermeldt verschillende herstellingswerken of aanwinsten in het klooster- of kerkmeubilair (*Ms.*, p. 17-19).

(21) Norbertus a S. Juliana noteert enkele fundaties of legaten, waarbij Pascha soms als *executor testamentarius* moest optreden (*Ms.*, p. 88-89). Vermelden we in het bijzonder zijn oom kanunnik Joannes Picquot (zie p. 6-7, n.) †1524; Margareta van Oostenrijk, de landvoogdes, die zo lang te Mechelen zelf verbleef (zie *Document Ia*, p. 18). Over de betaling in juni 1511 door Pascha's oom, de reeds genoemde Picquot, aan de communiteit van een rente zie *Litterae virorum eruditiorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528* (ed. H. De Vocht), Louvain, 1928, p. 556. De Vocht verwijst hierbij naar *Fonds de l'Université de Louvain*, n° 1998, Staatsarchief, Brussel.

(22) Over de persoon en het hervormingswerk van Joannes Soreth zie Valentinus a S. Maria in *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1960², V, c. 1083, met de aldaar aangehaalde literatuur.

(23) Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 156-7 (zie *Document IIc*, p. 20) en Graftschrift (zie *Document III*, p. 22-23).

(24) Zie n. 17.

(25) Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 164-5. Zie verder p. 44-46.

zijn dood *definitior* (aldus het *Grafschrift*; zie *Document* II, i, p. 23).

Ook buiten zijn orde nam hij de zo noodzakelijke hervorming van het godsdienstig leven bij het volk krachtig ter hand, zowel door zijn predikaties, apostolische bedrijvigheid en geschriften als door zijn beleid en contacten²⁶. Zoals hij binnen zijn orde de So-reth-hervorming doorvoerde, werd hij eveneens geroepen, om in andere kloostergemeenten of instellingen een hervorming in het stoffelijke en het geestelijke te bewerkstelligen. Zo in het mechels *Gasthuis van Onze-Lieve-Vrouwe over de Dijle*, dat geleidelijk door de loop der tijden in verval geraakt was. Reeds in 1500 had Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, o.m. met behulp van Jan Standonck, plannen beraamd om dit verval tegen te gaan. Zijn opvolger Jacob de Croij dreef de hervorming krachtig door. Om dit uit te werken en te bestendigen, stelde hij in 1509 Jan Pascha aan tot visitator van het Gasthuis met volledige volmachten. Hoe dit in zijn werk ging, beschreef Pascha in een brief aan Willem van Enckevoort, die alsdan proost van St.-Rombouts was en later bisschop van Tortosa en van Utrecht, en tenslotte kardinaal zou worden²⁷. Verder verzocht hij daarin de proost, om door zijn tussenkomst bij de paus een reeks aflaten te bekomen, waardoor de benarde financiële toestand van het Gasthuis moest verholpen worden, alsook bijzondere jurisdictie bij de uitvoering van zijn opdracht. In 1517 schonk paus Leo X inderdaad een Breve aan de Gasthuisnonnen, waarin hij verhaalt hoe hij vanwege zijn vriend Willem van Enckevoort bericht mocht ontvangen over hun ijver bij de zie-kendienst en waarbij hij de gevraagde aflaten en voorrechten aan de kerk van het Gasthuis verleent.

(26) De kring van zijn vrienden, bekenden, vertrouwenspersonen enz. moet zeer ruim en gevarieerd geweest zijn. We willen slechts één voorbeeld geven, waarbij we heel wat te bedenken krijgen, al ontbreken ons vele elementen, om de kern van de zaken en de personen te beoordelen. We bedoelen zijn verhouding tot Frederik van Baden, opvolger van David van Boergondië als bisschop van Utrecht (1496), speelstuk van de bourgondische politiek van keizer Maximiliaan I, verwickeld in eideloze vijandelijkheden met zijn onderdanen en geburen, vorst met renaissance- en studiebestrevingen. Wegens politieke fouten kwam hij in wrijving met Karel V, die dan ook graag inging op een gunstig voorgesteld ontslag (1517). Wanneer Pascha met deze kerk- en landvorst in contact was gekomen, weten we niet. Norbertus a S. Juliana bewaarde ons het volgende relaas: *Illustrissimus et reverendissimus D. Fredericus ex Marchionibus Badensibus Episcopus Ultrajectensis qui cum rexisset Ecclesiam suam annis 20., senex jam et impotens, resignato episcopatu Philippo Burgundo, vitae tranquillioris gratia Lyrae resedit et in confessarium suum elegit R.P. ac eximium M.N. Joannem de Pascha Sac. Theol. Doctorem et conventus Mechliniensis professione filium et tunc temporis priorem, qui eidem Frederico morienti assistit anno 1517, legato ab eodem Episcopo relicto conventui Mechliniensi sine onere; ejus insignia hic apposita sunt...* (Ms., p. 93).

(27) Over Willem van Enckevoort, 1464-1534, geboortig uit Mierlo (N.-Br.) zie *Biographie Nationale*, VI, c. 574-5 en *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, II, 435-7.

De opvolger van Jacob de Croij als bisschop van Kamerijk, nl. Gulielmus de Croij, heeft Pascha in de zelfde functie en machten in het Gasthuis bevestigd bij breve dd. Brussel 6.5.1518. Nog in 1532 is Pascha in dat klooster, dat stilaan herleeft, als geestelijk bestuurder werkzaam²⁸.

Nog op een breder vlak werd Pascha belast met een belangrijke opdracht, waardoor zijn gezag bij de kerkelijke hiërarchie en de politieke leiders als het ware tastbaar wordt. Paus Leo X stond een bulle aan Karel V toe met ruime aflaten ter bestrijding van de onkosten voor het herstel van de zeedijken en ook voor het herstel van de St.-Pieterskerk te Rome. Zij werd voor het eerst afgekondigd te Antwerpen op 24.9.1515 en zou gelden tot 24.9.1518. Voor deze aflat werd Pascha aangesteld als commissarius op verschillende tijdstippen in vele plaatsen als Mechelen, Lier, Herentals, Leiden en omliggende dorpen: hierbij hielpen zijn medebroeders hem bij het prediken en het biechthoren²⁹.

De ijver, die hij op velerlei wijzen en in alle omstandigheden aan de dag legde, zowel om een waarachtige *reformatio fidei et morum* op gang te brengen als om de protestantse hervorming te bestrijden, bracht Keizer Karel V er toe, hem aan te stellen tot *Haereticarum Pravitatis Inquisitor* in de Nederlanden, en wel op voordracht van Margareta van Oostenrijk, die hem van dichtbij te Mechelen had leren kennen en waarden³⁰. Onder die titel moeten wij verstaan, dat hij als theoloog de orthodoxie van personen, die van ketterij werden beschuldigd, moest onderzoeken, terwijl de functie van algemeen inquisitor bij een leek, vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag, berustte³¹. Hier kunnen we niet ingaan op een nader onderzoek en beoordeling van het inquisitie-fenomeen in het algemeen³² noch van Pascha's houding en werking terzake

(28) Over dit *Gasthuis* zie Schoeffer, *Historische aantekeningen rakende de kerken... der Stad Mechelen*, Mechelen, z.j., II, p. 1-80; over de hervorming aldaar speciaal p. 21-24, alsook Norbertus a S. Juliana, p. 160, vgl. *Document IIe-f*, p. 21.

(29) Zie Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 161. Vgl. *Document IIg-h* p. 21-22.

(30) Zie Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 89. Vgl. *Document Ia*, p. 18. Over de repressiemaatregelen tegen het opkomende protestantisme in de Nederlanden zie E. de Moreau, *La crise religieuse du XVIIe siècle (Histoire de l'Eglise, A. Fliche et V. Martin, t. 16)* Paris, 1950, p. 142s.; L. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1947², t. I, p. 182 s.

(31) F. Donnet (*Biographie Nationale*, t. 16, c. 459) probeert (blijkbaar nutteloos) de functie van 'inquisitor' aan Pascha te ontnemen. Alle eigentijdse bescheiden geven Pascha deze titel als een eer. Die zelfde documenten onderscheiden trouwens vaak tussen *Inquisitor principalis*, die bv. Franciscus Van der Hulst was (zie de Moreau, *o.c.*) en *inquisitor (haereticarum pravitatis)*, functie die aan verschillende theologen werd opgedragen.

(32) Vgl. bv. K. Blockx, *De veroordeling van Maarten Luther door de theo-*

in het bijzonder. Bij deze aangelegenheid moeten we ongetwijfeld zakelijk en onpartijdig rekening houden met de tijdsgeest en de tijdsomstandigheden, waarin de betrokken personen een uiterst kritische taak te vervullen hadden.

Een afgewogen onderzoek zou moeten ingesteld worden naar de feiten en omstandigheden, waarin Pascha persoonlijk is opgetreden en zijn gewetenshouding in dat verband heeft naar voren laten komen. Voor zo ver wij dit kennen, zijn we nog zeer weinig ingelicht over de feitelijke houdingen en gedragingen van Pascha als theoloog bij de inquisitie-commissie. We zien wel, hoe hij als het ware blijvend in de schaduw stond van zijn medebroeder Nicolaus Baechem van Egmond, die samen met Pascha tot inquisitor werd benoemd en die bedrijvig en ongedurig in alle theologische kwesties te Leuven en elders betrokken was en zich de haat en het sarcasme van lutheranen en erasmianen op de hals haalde³³.

Met name weten we wel, hoe Pascha persoonlijk verwickeld werd in het ophefmakende inquisitieproces tegen de antwerpse augustijnen, die van lutherse gezindheid beschuldigd werden en waarvan twee te Brussel op de brandstapel stierven, terwijl de derde gevangen gezet werd, op 1 juli 1523³⁴. De hoofdinquisiteur Francisus Van der Hulst bericht op die zelfde dag nog zijn vreugde over de afzwering van hun dwalingen, die de terdoodveroordeelden nog juist vóór hun dood zouden uitgesproken³⁵ hebben, in een brief aan Jan Pascha³⁶. Van zijn kant richtte Luther bij deze gele-

logische faculteit te Leuven in 1519 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, nr. 31), Brussel, 1958; P. Claessens, L'inquisition et le régime pénal pour la répression de l'hérésie dans les Pays-Bas du passé, Turnhout, 1886.

(33) Deze was onder het prioraat van Pascha te Mechelen in de orde getreden. Gestorven in 1526. Vgl. *Biographie Nationale* I, 616-8; *Nieuw Ndl. Biografisch Woordenboek*, I, 206. Blijkbaar waren de karmelieten in het algemeen zeer slecht aangeschreven bij Erasmus (en andere 'progressisten'), maar Nicolaus moest wel de scherpste aanvallen verduren. In zijn latijns scheldproza komt Erasmus wel eens meer aandragen met de goedkope woordspeling *Carmelus/Camelus; Carmelital/Camelita* (zie Allen, *Opus epistolarum...*, p. 417 n.). Vgl. *Document V*, p. 25-26.

(34) J.C. Diercxsens, *Antwerpia Christo nascens et crescens*. T. II, Pars. 1, Antwerpen, 1755, 1768. P. Claessens, *o.c.*; de Moreau, *o.c.*, Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, t. VII, p. 91-102.

(35) Literatuur over de discussies aangaande de al niet oprechte bekering van de twee terechtgestelde zie in *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528* (ed. H. De Vocht), p. 161-3; p. 556.

(36) Deze brief werd bewaard in een *Vetus Memoriale professorum Mechliniae*, p. 243, van het karmelietenklooster te Mechelen; hij is uitgegeven bij Diercxsens, *o.c.*, p. 179; Papuot, *o.c.*, p. 450 n. — Op het einde van die brief schreef een andere hand (waarschijnlijk die van Pascha zelf) nadere gegevens over het zelfde feit (zie *ibidem*). Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 209-210. Wat zijn daarentegen de positieve vruchten van zijn apostolische arbeid in het algemeen en van zijn inquisitie-rol in het bijzonder geweest? Bepaald-omschreven feiten vonden wij niet vermeld. Algemene uitspraken als '*multosque ab Ecclesiae unitate deviantes ad gremium eiusdem reduxisse dicitur*' (J. Millendunck, zie Docu-

genheid een brief aan 'die Christen ym Nidderland', om deze eerste martelaren der hervorming te huldigen, zoals hij zijn eerste lied aan de marteldood van de twee monniken wijdde³⁷.

Niet alles was even klaar doordacht in de geest van Pascha. In zijn ijver verwarde hij het goede met het slechte, waardoor hij ongetwijfeld de gave des ondersheids, die gewis in deze tijden van overgang en beroering zo moeilijk maar ook zo nodig was, in pijnlijke mate miste. Zo kon hij blijkbaar het humanisme met zijn trouwens brede waaier van bestrevingen en verwezenlijkingen niet altijd scherp onderscheiden van de hervormingsgezindheid, zodat hij heftig vernieuwingspogingen in taalonderwijs, paedagogie en schriftverklaring in een verouderde, door traditionalisme vastgelopen, geest aanviel. Vooral is zijn kanselrede in de St.-Pieterskerk te Leuven in het najaar 1526 bekend gebleven³⁸, waarin hij openlijk in heftige bewoordingen de *bonae litterae* aanviel alsook het verjongd taalonderricht, speciaal van het grieks aan het *Collegium Trilingue*, dat Hiëronymus de Busleiden bij testament van 23.6.1517 oprichtte ter bevordering van het latijn, grieks en hebreuws naar aangepaste moderne methode en dat Erasmus als de verwezenlijking van een zijner levensdromen met alle krachten wilde tot stand zien komen. Blijkbaar vermoedde Pascha achter deze nieuwe stroming, hetzij principieel hetzij in feite wegens de bestaande concrete omstandigheden van personen en richtingen, het gevaar van ketterij, dat de zuiverheid van het geloof zou bedreigen. Helaas, uit een onbegrijpelijke kortzichtigheid leken hem in dit verweer alle argumenten steekhoudend, als ze maar in hoogdravendheid op zijn toehoorders indruk maakten.

De ontstemming, die hierdoor onder de humanisten en onder de rustige theologen van Leuven en elders gewekt werd, was dan ook groot. Niemand minder dan Petrus De Corte (*Curtius*), wetenschapsmens, plebaan van St.-Pieters te Leuven, later verschillende malen rector der Universiteit, zelf inquisitor en bisschop van Brugge³⁹, die door Craneveld over de gegrondheid van de hieromtrent

ment VIII, p. 28) of 'le P. Paschasius usa de l'autorité que lui donnait cet emploi (d'inquisiteur), pour ramener à l'unité Catholique un grand nombre de personnes que l'erreur avait séduites' (Paquot, *o.c.*, p. 450) zijn bemoedigend, maar geven ons geen enkel criterium in de hand, om ons een oordeel omtrent kwaliteit en quantiteit van zijn bekeringen te vormen.

(37) Vgl. Dr. C.J. de Jong, *De kerken der hervorming van 1517-1813*, p. 88-99 in *Geschiedenis van de Kerk in Nederland* (Aula-Boeken), Utrecht-Antwerpen, 1962.

(38) Zie H. De Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550. I. The foundation* (*Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, S. III, fasc. 42), p. 296, n.

(39) Over Petrus De Corte zie E. Reusens in *Biographie Nationale*, t. IV, c. 915-8.

verspreide geruchten ondervraagd werd, meldt, dat de waarheid nog veel erger is dan wat verteld werd, waarbij hij enkele van Pascha's argumenten aanhaalt: indien dit alles waar is — wat men gezien onze zegsman blijkbaar moet aannemen — kan men enkel maar bij zoveel dwaasheid de schouders ophalen.⁴⁰

Begrijpelijkerwijs was ook Erasmus bij het vernemen van deze aanvallen razend wegens zoveel onbegrip, dat bijna ter kwader trouw de *bonae litterae* met lutheranisme verwarde⁴¹. Dit alles laat ons aanvoelen, hoe zeer de atmosfeer vertroebeld was, zodat het zowel aan de ene als aan de andere zijde bijna onmogelijk leek het gezond verstand en de natuurlijke oprechtheid te laten spreken⁴².

We kunnen ons aldus moeilijk een algeheel oordeel vormen over de geest, waarin Pascha zich van de hem opgedragen taak van theologisch raadgever bij de inquisitie gekweten heeft. Hij liet zich leiden door zijn eigentijdse aanvoeling van orthodoxie, terwijl we

(40) Zie *Document VI*, p. 26.

(41) Zie zijn brief dd. 30.3.1527 aan Johannes Carondelet (vgl. *Document V*, p. 26-27). De brief werd reeds geciteerd door Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, f. 210s.; vandaar werd hij overgenomen door Paquot, Cosmas de Villiers, Foppens enz. Erasmus' uitdrukking: *Mechliniae Carmelita quidam Paschasius... publicitus e suggesto debacchatur...* interpreteert men meestal alsof Pascha te Mechelen dergelijke kanselrede zou gehouden hebben (b.v. H. De Jong, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540). Ses débuts, son organisation, sa lutte contre Erasme et Luther*. Louvain, 1911, p. 247: ... *Paschen, qui, à Malines, aurait prêché contre les belles-lettres...*). Dit lijkt inderdaad de meest voor de hand liggende interpretatie. Nu we echter Pascha's aanvallen te Leuven kennen (waarmee men tot nog toe geen rekening heeft gehouden), zouden we die verklaring niet langer zonder nieuwe bewijsvoering aanvaarden. Terwijl we het feit voor Leuven als historisch verantwoord aannemen, zien we niet, hoe Pascha die zelfde aanvallen enkele maanden later te Mechelen kan herhalen. Daarom zouden wij hetzij Erasmus' tekst vertalen met: *Een karmeliet te Mechelen Paschasius...*, hetzij zijn bewering als een vergissing beschouwen, die verklaarbaar is, aangezien hij van uit Bazel de geruchten daaromtrent uit de Nederlanden verkeerd kan begrepen hebben en in de vermelding van Pascha-uit-Mechelen deze stad opgevat heeft als plaats van de kanselrede. Men lette trouwens op de analogie tussen Erasmus' en De Corte's uitdrukkingen. — Erasmus' uitdrukking *tragoedia Alardica et Paschasiana* (brief van Erasmus aan Coelenius, 2.4.1524, ed. Allen, t. 432²⁸) interpreteert Allen in n. 29 als waarschijnlijk slaande op Pascha. De Vocht weerlegt dit door aan te tonen, dat de passus slaat op *Paschasius Berselius, O.S.B.*, uit de St.-Laurentiusabdij te Luik (zie *History of the Collegium Trilingue Lovaniense*, I, p. 494-5), zoals de traditionele verklaring trouwens luidde.

(42) Voortdurend schermt Erasmus met het argument, dat zijn vijanden (m.n. de verschillende karmelieten) moedwillig en uit dwaasheid de goede zaak der *bonae litterae* verwarren met ketterij; zijn 'vijanden' maken zich van hun kant sterk, dat zij terecht achter de handelwijze van Erasmus het vermoeden van een verborgen verstandhouding met de nieuwlichterij, met Luther enz., mogen vermoeden. Norbertus a S. Juliana weerlegt dan ook consequent (van uit zijn standpunt) de aanvallen van Erasmus aan het adres van zijn medebroeder Nicolaus Baechem, de medestrijder van Pascha, als volgt: *Sed Nicolaus noster non oderat aut linguas aut bonas litteras, sed cum ipsi notus esset novaturiensis Erasmi animus, jure timebat ne sub specioso linguarum et bonarum litterarum pallio, aut errores Erasmi, aut haeresis Lutherana per Belgium spargeretur, sicut eodem tempore in Galliis actum est...* (*Ms.*, p. 211).

moeten vermoeden, dat deze aanvoeling al te zeer in een eng scholastisch traditionalisme geklemd zat en psychologisch voldoende openheid miste, om de vernieuwing van geloof en beleving in een socio-cultureel zich wijzigend tijdsgewricht buiten het spoor van de reformatoren in gaafheid mogelijk te achten en te verwezenlijken.

Uit die zelfde tijdsgesest moeten wij begrijpen, dat Pascha in 1523 door Margareta van Oostenrijk werd aangesteld als een der vier commissarissen, die belast werden om de vrije bijdrage van de clerus van Brabant uit de bisdommen Luik en Kamerijk te innen, welke de regering oplegde bij haar oorlogsvoering tegen Frankrijk⁴³.

In dit verband moeten wij wel Margareta's brief aan het Karmelietenconvent dd. Brussel 6.4.1524 verstaan, waarin zij de overwinning van Keizer Karel op Frans I in Italië aankondigt en meteen de opdracht geeft, dat de paters deze goede tijding aan de inwoners van de stad zouden meedelen en godsdienstige plechtigheden in dankbaarheid tegenover God organiseren⁴⁴.

Hoezeer het karmelietenklooster te Mechelen tijdens het prioraat van Pascha in politieke verwickelingen betrokken was, wordt ons duidelijk gesuggereerd wanneer we de volgende samenvatting van Schoeffler op ons laten inwerken :

Het Carmelietenklooster van Mechelen was in groote achting by de souvereinen van het land, en men hield daer zeer dikwijls de groote vergaderingen aengaende 's lands zaken. Men leest zoo in de *Kronyken van Mechelen* dat in 1506 den 24 juny by de Carmelieten eene dagvaert was der gedeputeerden van verschillende provintiën over den lakenhandel. Den 18 oktober nog 't zelfde jaer kwam aldaer byeen de afgeveerdigden van al de steden van België (*lees Nederland?*) die onder den koning van Spanje stonden. In 1508 in oktober was er wederom eene dagvaert der gedeputeerden van de byzonderste steden van Brabant, Vlaenderen, Holland, Zeeland, Henegouwen, Artois enz., alsmede de heeren van 't Gulde Vlies, van verschillende afgezanten van andere koningryken, en van meest al de prelaten van Nederland. In meert 1527, zegt de *Kronyk*, waren bij de Onse Lieve Vrouwe Broeders te Mechelen vergaderd de generale staten met al de prelaten, edelen, enz. (*Aanteekeningen rakende de kerken... der stad Mechelen*, Mechelen, z.j., II, p. 442).

Dergelijke vergaderingen in het klooster moesten fataal een compleks van verhoudingen scheppen en een atmosfeer, waarin het geestelijke en het tijdelijke als een onontwarbaar kluwen vervlocht

(43) Zie Norbertus a S. Juliana, *Mr.*, p. 89; zie *Document Ic*, p. 19 (wie is verantwoordelijk voor dit nederlands?).

(44) Zie *id.*, *ib.*; zie *Document Id-e*, p. 19.

ten worden. Een eigentijdse annotatie belicht dit naar meerdere zijden :

Anno 1512 deputati statuum Hollandiae missi ad Magnum Concilium Mechliniense requisiverunt a priore (= *Pascha*) conventus nostri ut possent habere in conventu nostro aliquam cameram pro tenendis suis consultationibus et conventibus; qua concessa per aliquot septimanas tenuerunt in conventu nostro conventiones et congregationes suas; et causa suae missionis finita, liberalem Priori prout ea ferebant tempora, obtulerunt eleemosynam (*Ex Memoriali Mechliniensi*; medegedeeld door *Norbertus a S. Juliana*, Ms., p. 236).

De verhouding tussen kerk en staat bracht trouwens niet uitsluitend geldelijke vergoedingen met zich; de regering aarzelde bv. niet ook het karmelietenklooster te betrekken bij de grote heffing op de kerkelijke goederen, naar aanleiding van de plechtige ontvangst van de aartshertog Karel te Mechelen op 4.2.1515, en wel met de taxatie voor 400 *fl. tstück 20 stuyvers* (*Ex Memoriali Mechliniensi*; medegedeeld door *Norbertus a S. Juliana*, Ms., p. 237).

Zo zien we hoe Pascha door zijn ijver en invloed betrokken was in de grote bedrijvigheid, die op kerkelijk en politiek gebied de eerste decennia der 16e eeuw beroerde, al kunnen we niet nader bepalen welke de *varia patria negotia* waren, waarmee Margareta van Oostenrijk Pascha volgens zijn *Grafschrift*⁴⁵ als *legatus* belastte.

Naast de politieke vergaderingen, die in het karmelietenklooster plaats vonden, moeten we, om de tekening van de tijdssfeer te vervolledigen, eveneens nog vermelden het bezoek aldaar van de Prior Generaal *Petrus Terrasse* in 1505 onder het octaaf van S. Maria Magdalena en van de Prior Generaal *Bernardinus Landucci van Siëna* op 25.6.1519, terwijl op 30.5.1531 het provinciaal Kapittel, onder voorzitterschap van de Prior Generaal *Nicolaus Audeth* aldaar gehouden werd⁴⁶. Het mechels klooster was aldus onder de leiding van zijn prior Pascha een brandpunt van velerlei activiteit.

Dit alles brengt ons een nieuw licht, dat ons in staat stelt een beter geschakeerd oordeel te vormen over de figuur van Jan Pascha. Hij was niet zo maar een verborgen kloosterling, die in de eenzaamheid van zijn cel 'de geestelijke pelgrimactie' voor stille zielen schreef. Hij stond tegelijk in de branding van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen, die er toe leidden, Europa en de Kerk te splitsen in een 'verscheurde christenheid' en over te voeren naar de 'nieuwe tijden'. Pascha was beziel met een diep geloof, waarvoor hij met

(45) Zie *Document II*, p. 23 en *Document I a*, p. 18.

(46) Zie *Norbertus a S. Juliana*, p. 236-8; p. 262-4.

hartstocht ijverde. Wegens zijn verbondenheid met het tijdsge-
wricht, waarin hij leefde, kon hij wellicht niet de openheid opbre-
ngen, waardoor hij de tekenen des tijds, die naar vernieuwing en
verruiming wezen, zou verstaan en een lichtend spoor naar de inte-
grale hervorming, die de Kerk dan nodig had, aanwijzen. Hij lijkt
ons, ondanks zijn beperkingen, een edele figuur, maar een figuur
van het verleden.

In 1533 had Jan Pascha het ambt van prior, dat hij 34 jaren lang
waargenomen had, neergelegd⁴⁷. Tijdens de laatste levensjaren zal
hij zijn activiteit wel verminderd, maar ondanks zijn hoge ouder-
dom niet geheel stil gelegd hebben. Op 17.1.1539 is hij te Mechelen
gestorven⁴⁸. Hij werd in het graf, dat hij voor zijn ouders in de
kloosterkerk had laten aanbrengen, bijgezet⁴⁹.

(47) Zie p. 8 en nn. 18-19.

(48) De oude bronnen, die Norbertus a S. Juliana voor ons bewaarde, zijn vol-
doende duidelijk en eensluidend. De vroegere bibliografen, die hierover niet be-
schikten, hebben met allerlei gissingen moeten genoegen nemen. Het is nutteloos
deze vergissingen op te sommen of te weerleggen. Over zijn ouderdom konden we
geen zekerheid krijgen (zie p. 6, n. 6).

(49) Zie p. 6, n. 5.

BIJLAGEN

Hier brengen wij enkele teksten samen, die kunnen gelden als de voornaamste bronnen voor onze inlichtingen over Jan Pascha en waarheen wij in onze voorafgaande schets telkens verwijzen.

DOCUMENT I.

Norbertus a S. Juliana, Ms. ¹, p. 89-90.

§ 15. *De benefactoribus Carmeli Mechliniensis* (p. 78-...)

a. (p. 89) Serenissima Domina Margaretha Austriaca Maximiliani et Caroli V. imperatorum filia et istius amita, Philiberti Sabaudiae Ducis vidua et Belgii Gubernatrix, matrona vere piissima et religiosissima (inter quos favit Carmelitis maxime) addictissima : quae cum Mechliniae plerumque resideret hinc Carmelitas Mechlinienses variis beneficiis affectit, et ad varia usa ² est R.P. ac Eximio M.N. Joanne de Pascha Sac. Theol. doctore et conventus Mechliniensis priore ; nam in indulgentiis triennialibus anno 1515. concessis a Leone X Pontifice Maximo pro reparatione aggerum Belgii, et restauratione Ecclesiae S. Petri in Vaticano ad instantiam eiusdem Serenissimae Gubernatricis Margarethae designatus est supradictus prior praedicator et

(1) Aldus sigleren wij het werk, dat de karmeliet Norbertus a S. Juliana aan de geschiedenis van het karmelietenklooster te Mechelen wijdde. Onder de naam N. Hermans, is hij te Brussel geboren, 1710-1757. Zie korte levensschets bij P. Gabriel Wessels (in verder vermeld werk, p. 1-2). Vermelden wij vooral zijn :

1) *Batavia desolata carmelitana*. Ms. bewaard in Stadsarchief te Antwerpen (niet in 'Bibliotheca Civitatis Antverpiae' zoals Wessels aangeeft p. 1), K. 1530. Wessels gaf de tekst volledig uit in *Analecta Ordinis Carmelitarum*, Rome, VIII, 1932-1937, p. 369-590 (ook in overdruk verspreid). Over de bronnenstudie van dit werk zie S.P. Wolfs, O.P., *Een 18de-eeuwsche karmeliet als navolger van den historicus Bernardus de Jonghe*, O.P., in *Ons Geestelijk Erf*, 16, 1942, p. 149-153.

2) *Chronographia sacra Carmeli Antverpiensis*. Ms. in Stadsarchief te Antwerpen, K. 576.

3) *Chronographia sacra Carmeli Mechliniensis* (volgens de rugtitel) *Conventus mechliniensis primum fundati in Neckerspoel, deinde translati intra muros civitatis, nunc sub titulo Sancti Patris Eliae prophetae, antiqua & novissima descriptio* (op eerste blad). Bewaard in Stadsarchief te Antwerpen, K. 1493. NB. Deze werken hebben ongetwijfeld vele gebreken gemeen met de studies van hun tijd, maar ze bezitten het onschatbare voordeel dat ze beschikten over vele oude bronnen, die naderhand vernield werden. Trouwens probeert Norbertus meermalen een kritisch standpunt in te nemen.

Andere werken, ook poëmata, vermeld bij Wessels, *o.c.*, p. 1.

Zie ten slotte andere handschriften en werken in KB. Brussel, hs. 16490-91-92 (vgl. Van den Gheyn, *Catalogue...* VI, p. 146).

(2) Zie p. 16 en n. 45.

15 commissarius indulgentiarum publicandarum Mechliniae, Lyrae, Herendalii et in aliis locis in Brabantia, et Lugduni Batavorum in Hollandia³.

b. Anno 1520 Lutherana haeresi in Belgio aliquatenus disseminata, eadem Serenissima Domina secundum edicta Caroli V. imperatoris inter reliquos haereticae pravitatis inquisitores assumpsit RR.PP. Nicolaum de Egmunda, et eumdem Joannem
20 de Pascha, ambos conventus Mechliniensis alumnos.

c. Anno (*p.* 90) 1523 eumdem R.P. Joannem de Pascha constituit primum ex quatuor religiosis commissariis donum gratuum clero Brabantico Dioecesis Leodiensi et Cameracensi sub-
25 jecto impositum pro subsidio in bello contra Gallos colligentibus.

d. Anno 1525 obtenta fuit Ticinensi praelio a caesariis copiis victoria, captoque Francisco Galliarum rege, eadem serenissima Domina ad conventum Mechliniensem sequentes dedit litteras.

e. Lieve Beminde wij geven u te kennen dat bij brieven van
30 den Hertoghen van Bourbon ende van Medialanen mijnen Neven, ende mondelinghe bij twee hairen Edele Mannen, in posten gecomen sijnde, die in den strijdt van italiën teghens den Coninck van Vranckrijck gheweest hebben op huyden waerachtighe tydinghe hebben wij gehadt, dat den vierentwintighsten

35 Februarii de wapinge van den keyser bespronghen heeft den coninck van Vranckrijck in zijnen legheere (!) ende hoe wij bij de selve zeer gegrecht (!) hadde, soo ist nochtans ghebuert dat die coninck gevanghen is geweest, vierthien duysent mannen van oorloghen van den zijnen doot geslaeghen binnen
40 de legheere (!) ende die ander die de vlucht genomen hebben al gevangen oft doot gheslaghen sijn geweest, ende men weet niet datter eenighe ontgaen syn. Ons begheerte is dat ghij tot

consolatie ende verblijdinge van den goeden ende ghetrouwen vasallen, borghers ende ingeseten van Mechelen, hem lieden
45 t'selve verclaert ende hem exhorteert ende beveelt ende ordeneert gode van hemelrijcke te danckene van de victorien die hij ons bij sijnder gratien verleent heeft bij vieren processien ende andere devote bedinghen, wercken van caritaten ende boven al te doen bidden voor die saligheyt van de zielen der gheenen

50 die in den selven strijdt doot gebleven syn. Lieve Beminde, onse Heeren God sij met u. Geschreven te Bruesele den sesten van Meerte XV^c ende XXIIIJ.

(3) Zie *Document* III, h, p. 21-22.

DOCUMENT II.

Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156-163.

§ 17. *De viris religiosa observantia illustribus et aliquibus in sanctitatis odore in conventu Mechliniensi defunctis* (p. 143-)

- a.* (p. 156) R.P.M. Joannes de Pascha sive Van Paesschen natus Bruxellis patre Arnolfo, et Matre Catharina Picquot, Carmelitarum regulam Mechliniae profitetur anno 1482. 14. julii; post peracta studia theologica Lovanii anno 1489. ordinatur⁴ lector Sac. Theologiae in conventu Mechliniensi usque ad annum 1497. quando promovetur Lovanii Sac. Theol. Baccalaureus; anno 1499 electus prior conventus Mechliniensis et constitutus ibidem lector principalis rexit conventum usque ad vigiliam S. Laurentii anni 1505.; cuius prioratus tempore anno 10 1503 promovetur Lovanii sac. Theol. Licentiatum, et ibidem anno 1504 Sacrae Theologiae Doctor; anno 1505 in vigilia S. Bartholomaei reelectus prior Mechliniensis, et constitutus Regens studiorum in eodem conventu, eundem rexit multo successu et profectu tam in temporalibus quam spiritualibus usque 15 ad annum 1533; quo anno officio priorali ob gravescentem aetatem sponte abdicavit, mansitque Regens Studiorum in eodem conventu usque ad annum 1539 stylo romano 17. januarii, quo die obiit, sepultus in Ecclesia in sacello S. Adriani Martyris⁵ in sepulchro patris sui Arnoldi.
- 20 *b.* De doctrina ejus et scriptis agemus §. sequenti⁶.
- c.* Quantum laboraverit vir ille doctus et pius in manutenenda reformatione Sorethiana in suo conventu Mechliniensi, patet ex multis quae (p. 157) scribuntur prolixè in veteri Memoriali saepius citato, numquam veritus personam hominis, solius 25 Dei gloriae et ordinis decori intentus, observantiam regularem in suo vigore continuit, exemplo laudabili praecessit, subditos subsequi imitatione docuit, discolos paterna suavitate correxit et reduxit; quantae apud superiores Ordinis aestimationis fuerit, indicabit haec subsequens Epistola Reverendissimi P. Bernardini de Senis totius ordinis Carmelitarum Generalis.
- 30 *d.* Fr. Bernardinus de Senis ... Dilectis nobis venerandisque

(4) Waarschijnlijk steunt Paquot op deze term, wanneer hij schrijft: *Ayant fini son cours de Théologie, & reçu l'ordre de Prêtrise...* (o.c., p. 449). Het woord *ordinatur* gaat evenwel bij *lector* (benoemd tot...). In de bronnen vonden wij geen afzonderlijke vermelding van zijn priesterwijding.

(5) Zie p. 6, n. 5.

(6) Zie *Documentum* IV, p. 25.

patribus Nicolao de Egmunda, Sacrae Theologiae Professore,
Regenti Collegii nostri Lovaniensis, et Nicolao de Lyra, Priori
conventus Bruxellensis, salutem necnon servare unitatem spi-
35 ritus in vinculo pacis. Venerandus Magister noster Joannes de
Pascha in grande decus divini honoris Carmelique praeclarum
decorem plusquam viginti annis conventus nostri Mechliniensis
tenuit prioratum, qui iam post varios sacrae palestrae agones
40 ad senilem tendens aetatem priscos vix valet sustinere labores ;
comperito verumtamen post nostrae visitationis scrutinia, quia
non modo laudabiliter sed et magnifice et perutiliter praefuit,
decrevimus eundem in praelibato officio continuare, ut quae
dignis coepit initiis pia per media in finem adducat salutarem.
Autoritate igitur nostra...

45 Datum in conventu nostro Mechliniensi praenominato
anno 1519. XXV die julii.

Fr. Bernardinus de Senis. p.g.

e. Nec minoris duxerunt probitatem vitae illius zelumque reli-
giosae reformationis et observantiae illustrissimi et reverendis-
50 simi (p. 158) Episcopi Cameracenses Jacobus de Croij et ejus
successor Guilielmus de Croij, quorum primus R.P.M. Joan-
nem de Pascha priorem Mechliniensem anno 1509. posuit visi-
tatores magni Hospitalis S. Mariae ultra Diliam Mechliniae
a se noviter reformati. Rem totam narrat idem R.P.M. Joan-
60 nes in sua epistola ad R.D. Wilhelmum de Enckevoort tunc
praepositum Ecclesiae collegiatae S. Rumoldi Mechliniae, po-
stea Episcopum Ultrajectinum et tandem S.R. Ecclesiae Car-
dinalem (*de brief volgt, pp. 158-160*).

f. (p. 160). Idem R.P. Joannes de Pascha a Reverendissimo
60 Domino Guilielmo de Croij administratore episcopatus Came-
racensis confirmatus est visitator et cum plena autoritate re-
formator ejusdem Hospitalis S. Mariae Mechliniae per litteras
sequentes.

Guilielmus de Croij, miseratione divina Sanctae Mariae in A-
65 quiro Sanctae Romanae Ecclesiae Diaconus Cardinalis ... Reli-
gioso Patri nobis in Christo sincere dilecto Magistro Joanni
de Pascha Sacrae Paginae Professore... (p. 161) In quorum
fidem ... Datae et actae Bruxellae nostrae dioecesis millesimo
quingentesimo decimo octavo die sexta mensis maij.

70 g. Idem R.P. Joannes de Pascha ante hac triennalis jubilei con-
cessi a Leone X. fuerat apostolicus commissarius. Sic enim le-
gitur fol. i.^o Veteris Memorialis Carmeli Mechliniensis.

h. Memorandum quod anno 1515. 24. septembris fuit publicata
primo in Antver- (p. 162) pia bulla latissima indulgentiarum

- 75 concessa Domino Carolo Principi nostro per omnes provincias istas suas inferiores a Domino Sanctissimo Papa nostro Leone X. pro reparatione aggerum et etiam pro reparatione fabricae Ecclesiae S. Petri de Urbe per triennium duraturas scilicet usque ad 24. mensis septembris 1517.⁷ ; quarum indulgentiarum
- 80 prior Magister Joannes de Pascha fuit commissarius per diversa tempora in diversis locis, scilicet in Mechlinia, in Lyra, in Herentals et in Leyden in Hollandia ac villagiis circumjacentibus, adjuvantibus illum fratribus in praedicationibus et confessionibus audiendis⁸.
- 85 *i.* Haec de tanto viro pietate et doctrina celeberrimo hactenus ex Veteri Memoriali Mechliniensi invenimus. Pro coronide laudum illius honorarium ei apponimus *Epitaphium*, pro eo quod nobis sustulerunt haeretici⁹.

j.

D.O.M.

Siste gradum Viator & Lege :

Jacet hic

Eximius ac Reverendus P. Magister

JOANNES PASCHASIUS,

Professione Religiosa, & Theologica

Doctor Carmelita Jubilarius,

Et Ecclesiastes sui saeculi celeberrimus :

Quem BRUXELLA terris,

MECHLINIA Deo in Carmelo peperit,

LOVANIUM Doctorali Laurea insignivit,

Carmeli ordo & Belgium nostrum

Sydsu suum aestimavit.

Hunc doctrina magnum, pietate mirum,

Religiosa observantia summum

Conventus Mechliniensis per XXXIV Annos

Meruit habere Priorem,

Reformatio Sorethiana indefessum

Cultorem & conservatorem

(7) Lees 1518, zoals we in de onder n. 8 vernoemde tekst lezen.

(8) Het relaas over de aflaten wordt op p. 237-8 nogmaals ongeveer in de zelfde bewoordingen herhaald, maar meer afgestemd op de deelname daaraan door het convent.

(9) Deze verklaring houdt in, dat het oorspronkelijk grafschrift ons niet bewaard is gebleven, terwijl het helemaal niet vaststaat, hoe dit er uit gezien heeft. Wat P. Norbertus laat volgen, is dus een gefingeerd *Epitaphium*, dat hij naar humanistisch schoolmodel zelf componeerde, zij het ook uitgaande van de gegevens, die hij uit zijn bronnen leerde kennen, en die hij trouwens voor het merendeel zelf in deze *Chronographia* voor ons heeft overgeleverd (vandaar alvast de sterke overeenkomst tussen beide). Dit vermindert enigszins de waarde er van, al mogen wij globaal genomen de betrouwbaarheid er van aannemen.

Usque ad senium & senectam,
 Provincia Alemanniae inferioris Definitorem.
 Et ordo totus Lucem et Splendorem.
 Unde a duobus Cameracensium Episcopis
 Tanta viri probitate motis
 Magni xenodochii Mechliniae tam visitator
 Quam reformatior constitutus,
 A Carolo V. Imperatore Haereticae pravitatis
 Inquisitor in Belgio ordinatus,
 (p. 163) A Margaretha Austriaca Belgii Gubernatrice
 Ad varia Patriae negotia missus legatus,
 A Leone X. Pontifice jubilaei triennalis
 Apostolicus factus in Brabantia Praeco.
 Summa laude, fructu summo, ingentique
 Catholicae fidei et patriae emolumento
 Tam diversa quam laboriosa explevit officia,
 Omnibus tam exteris quam interis,
 Ob virtutem laudabilis & amabilis.
 Extinctum jam sydus suum Belgica,
 Amisum Patrem Mechlinia,
 Occidentem Splendorem Religio Carmelitana
 JOANNEM.
 Quem coluere vivum, lugent defunctum
 Mechliniae anno M DXXXIX. XVII. januarii,
 Aetatis anno LXXV., professionis LIII ¹⁰
 Ut anima Deo fruatur, Lector, precare ¹¹.

(10) Zie onze aanmerking bij deze getallen op p. 6, n. 6.

(11) Volgen in het Ms. nog de vermeldingen over Pascha's functie te Brussel en te Vilvoorde (zie boven p. 9, en n. 25, en verder p. 44-46) (Ms. p. 163-5).

DOCUMENT III.

Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 163 s.

§ 17. *De viris religiosa observantia illustribus et aliquibus in sanctitatis odore in conventu Mechliniensi defunctis* (p. 143-vervolg)
(Uit het *Elogium* van R.P. Nicolaus *Van der Varen*, uit *Lier*)

1 *a. (p. 163)* R.P. Nicolaus... conventus Bruxellensis prior (1518-1522)... in eodem regimine per quadriennium molestias non exiguas, labores continuos et asperos pro restabilienda reformatione sorethiana non tantum perduravit, sed cum fructu suorum superavit, adjutus maxime a Reverendissimo P.M. Bernardino de Senis..., qui pro reformatione conventus Bruxellensis P. Nicolao praefato coadjutores posuit R.P.M. Joannem de Pascha priorem Mechliniensem, et R.P. Nicolaum de Egmunda collegii nostri Lovaniensis regentem, ut patet ex sequentibus litteris (volgt de brief 2.8.1519).

5 *b. (p. 164)* Eodem anno 1519. 17. julii R.P. Nicolaus de Lyra prior Bruxellensis cum R.P.M. Joanne de Pascha priore Mechliniensi constitutus fuit vicarius seu commissarius pro Monasterio sororum nostrarum in valle consolationis in pago Peuty
10
15 prope Vilvordiam per litteras sequentes :

c. F. Walterus de Gelria, S. Theologiae professor ac humilis prior provincialis Alemanniae inferioris, nec non reverendissimi magistri nostri generalis super eadem provincia cum plena potestate vicarius ordinis fratrum ac sororum gloriosissimae Dei Genitricis semperque virginis Mariae de Monte Carmelo venerabilibus fratribus Joanni de Pascha sacrae paginae professori necnon Nicolao de Lyra lectori Mechliniensi ac bruxellensi conventuum nostrorum prioribus salutem, per omnes virtutum apices tendere semperque charismata meliora sectari. Cum superni opificis aeterna lege sancitum est imperfectae quaeque perfectiorum vigore fulciri, profecto necesse est faemineae conditionis negotia virilis providentiae subsidio gubernari. Dilectarum igitur in Christo sororum nostrarum in valle consolationis partium Brabantiae, sub Heliae pallio Domino famulantium salutem zelantes pervigili, earum pacem sacrasque observantias semper adaugere, ipsas vel utriusque hominis res earum, quibus aliis praepediti non satis intendere possumus, discretis patribus decrevimus commendare. Nos igitur de vestris probitate, zelo, sagacitate confisi, super praefatum conventum sororum vos nostri officii vicarios ac commissarios constituimus per praesentes; et haec erit vestrae commissionis plena facultas, ut nostra autoritate valeatis, imo vel debeatis in eodem nostro coenobio, sorores habitu nostri ordinis investire, earumque

anno probationis revoluto solemniter recipere professionem, capitulum, dum expedire videbitur, celebrare, defectus excessusque corrigere, officiaras, ubi opus erit, deponere, idoneasque debitis officiis deputare, electionem per vota recipere, electasque personas in officiis confirmare, de temporalibus agendis vel non agendis decernere; eritque vestrae potestatis vice nostra omnia efficere, quae vel ipsi, si praesentes essemus, facere possemus. Et hanc commissionis praerogativam vobis, vel cuilibet vestrum tam divisim quam conjunctim conferimus, grata profecto ac rata habituri quaecumque per vos vel quemlibet vestrum gesta fuerint in praescriptis. Itaque praefatis sororibus nostris in virtute sanctae obedientiae, et sub rebellionis poena mandamus, quatenus vobis vel cuilibet vestrum sicut nobis obedire teneantur, pareant et obediant in praemissis. In veritatis robur praesentes litteras nostri provincialatus officii sigillo, signoque manuali duximus communiri. Datum in nostro conventu Hantwerpiensi anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono decima septima julii

F.W. Stay

signatum erat

1519

locus + sigilli

F. Bernardinus de Senis P.G.

DOCUMENT IV.

Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 213.

§ 18. *De viris doctrina et dignitate illustribus conventus Mechliniensis filiis* (p. 191-).

R.P.M. Joannes de Pascha Bruxellensis, conventus Mechliniensis filius, Sacrae Theologiae Doctor Lovaniensis de quo plura § 17. (zie *Document II*) ... Scripsit :

Descriptionem Terrae Sanctae quam anno 1517. perfecit Prodiit Lovanii anno 1563. apud Hieronymum Wellaeum vernacule.

Item sermones varios. In Magist. Sentent. lib. IV. olim in Bibliotheca Mechl. MSS.

DOCUMENT V.

Brief van Erasmus, uit Bazel, 5.1.1523 aan Johannes Carondelet, (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, Oxford, t. V, p. 190, ep. 1934, rr. 827-837).

Caeterum utcunque hoc habet, quum divus Hilarius non admodum Graece calluerit, tamen operaeprecium est videre in

Psalmis quam anxie philosophetur in dictionibus Graecis, nunc proprietatem et emphasim diligenter indicans, nunc quiritans a
 5 Latino interprete non satis commode redditam Graeci sermonis sententiam, nunc amphibologiam amovens ex verbis Latinis Graeci sermonis praesidio. Et ubi sunt interim isti qui negant in literis sacris ullum esse usum Graecarum literarum? Ubi sunt isti cameli verius quam homines qui blaterant ex Graecis
 10 literis nihil aliud oriri quam haereses? Et quum haec vociferentur in publicis concionibus, mirantur si quibus videntur eleboro egere. Quin et translatio...

DOCUMENT VI.

Petrus De Corte ad Dom. Craneveldium. 6.12.1526

.....

Quod de Pascasio audieras, plane verum est; neque opinor famam equare rem ipsam. Nam sic debacchatus est in literas grecas, ut nemo fuerit crediturus tam parum esse in homine mentis, tamque parum eruditionis, ni ipse se traduxisset.
 5 Aiebat enim solita illa sua maiestate: Scitis, inquit, quid agitis quando liberos vestros curatis grece instituendos? Hereticos, inquit, alitis! Atque ut intelligatis quod dico, ait: Greci populus sunt in quo duo imperatores et novem regnant reges, qui omnes heretici sunt, et schismatici, perpetuisque tumultibus vi-
 10 vunt propterea quod loquuntur omnes grece! Videte, inquit, quid sit grecas perdiscere literas et quantum periculi! — Talia et quedam alia his non saniora, evomuit verius quam dixit in concione.

Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528 (ed. H. de Vocht), Louvain, 1928, p. 559.

DOCUMENT VII.

Brief van Erasmus uit Bazel aan Johannes Carondelet aartsbisschop van Palermo dd. 1527 Maart 30. (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, VII, Oxonii, 1927, bl. 24).

Reverende Praesul, iam pro tuo erga me studio gratias egi, quas certe debeo maximas. Nunc non agam causam meam (pensi-

oen!), sed studiorum causam tibi commendo. Mechliniae Carmelita quidam Paschasius, ut ex multorum litteris accipio, publicitus
 5 e suggesto debacchatur in linguas ac bonas litteras, et nominatim in Collegium trilingue, quod instituit Lovanii vir omnium seculorum memoria dignus Hieronymus Buslidius. Agant hoc quod habent in mandatis, pugnent adversus haereses; at bellum gerere cum his litteris, sine quibus omnes reliquae disciplinae
 10 mutae sunt, mancae sunt, caecae sunt, plurimum abest ab animo tum Caesaris tum Pontificis.

'At Philippus Melanchton' inquiunt 'et alii nonnulli Graece et Hebraiceque periti faverunt improbatæ factioni' Ista non studiorum est culpa, sed hominum; sed longe plures favent Lutheri
 15 qui neque Graece sciunt neque Latine. Multo plures his litteris instructi pugnant cum Luthero. Certe Lovanii nullus est ex hoc genere non alienissimus a re Lutherana.

Haec res fortasse vobis levicula videtur. At periculum est ne, si monachis liceat impune quicquid libet, res erumpat in maiorem
 20 tumultum quam quisquam credet. Per universum terrarum orbem gratiosae sunt bonae litterae, quarum utilitatem iam nemo non sentit; habent magnos patronos. Sint igitur isti sera contenti victoria, nec optimas litteras alienae causae involvant. Si submovenda est professio linguarum, quod his instructi quidem
 25 faverunt improbatæ sectae, eadem ratione submovenda est theologiae professio, quod multi theologi propugnatores extiterunt, et indies existunt, huius factionis; submovendus monachismus, quod innumeri monachi stant a Luthero. Vt facillimum, ita fuerit optimum primos istorum impetus retundere. Quod si facere
 30 non gravaberis, omnes studiorum cultores tibi reddes addictissimos...

DOCUMENT VIII.

JACOBUS MILLENDUNCK O. Carm., *Catalogus Virorum Illustrium*

(f. 362^v) IOANNES PASCHASIUS siue DE PASCHA, Carmelita Mechliniensis, S.T. Doctor Louaniensis, conuentus Mechliniensis prior et regens; haereticae prauitatis in partibus Brabantiae inquisitor. Hunc inter scriptores ecclesiasticos recensent Petrus Lucius, Antonius Posseuinus, Desselius et Swertius.
 5 Studia sua coepit et prosecutus fuit ordine sequenti. Anno 1486 informator Coloniae, 87 magister studentium ibidem. Anno 1488 cursor et informator Mechliniae, 89 lector ibidem. Anno

- 1494 lector Antwerpiae. Anno 97 promouetur baccalaureus in
 10 Vniuersitate Louaniensi. Anno 1500 prior et lector Michliniae.
 Anno 1503 promouetur Louanij licentiatus et anno 1504 doctor.
 Atque exinde fungitur officio prioris et regentis in dicto conuen-
 tu Mechliniensi usque ad annum 1533, quo anno cedit (f.
 363^r) officio priorali, vtique ob senectutem, et manet regens
 15 vsque ad annum 1538 quo viuere desiit.

Fuit sub Carolo quinto Romanorum imperatore Belgarum prin-
 cipe in partibus hereticae prauitatis inquisitor apostolicus mul-
 tosque ab Ecclesiae vnitatis deuiantes ad gremium eiusdem re-
 duxisse dicitur.

(Stadtarchiv Frankfurt a.M., *Carmeliterbücher* 47^e, f. 362 v).

DOCUMENT IX.

Pascha tekent als lector te Mechelen.

Nos fratres Godefridus de beka humilis prior, Johannes Boets
 Johannes de pascha lectores philippus tswynen supprior ceteri-
 que patres ac fratres conventus ordinis beatissimae dei... In
 opido mechliniensi notum facimus per presentes quod...

(Mechelen, Stadsarchief, schepenakte, map Karmelietenkloos-
 ter, dd. 3 nov. 1494).

II. HET WERK VAN JAN PASCHA

Nu wij op het leven en de persoon van Jan Pascha meer licht konden laten vallen, willen we eveneens proberen, een beter inzicht te krijgen in zijn *werk*. De bibliografen laten ons ook hier groten-deels in de steek. Het ontbreken van eigentijdse gegevens omtrent zijn werk is des te meer te betreuren, daar de hss., waarin zijn werken bewaard werden, nog steeds niet aan het licht werden gebracht, maar wellicht vernield werden, o.a. door de brand van het mechels karmelietenklooster in 1580 bij de verovering van de stad door de geuzen¹.

Naast de *Gheestelijke Pelgrimagie*, die overal genoemd wordt (zie § II), vermelden de bibliografen² historische werken over de karmelietenorde in het algemeen en aangaande het mechels klooster, alsook filosofische en theologische tractaten, en ten slotte preken, min of meer gespecificeerd of vermenigvuldigd. Het lijkt ons onbegonnen werk hier dit kluwen te ontwarren wegens gebrek aan vooronderzoek omtrent personalia en omtrent hss., omdat de toeschrijvingen aan Pascha in hoofdzaak berusten op een schromelijke persoonsverwarring, waar wij bv. moeten onderscheiden:

Joannes Pascha (met de aanverwante benamingen), die wel te Mechelen zo lang woonde, maar te Brussel geboren is, en nooit *Joannes Mechliniensis* of iets in die aard werd genoemd³.

*Joannes Hulshout, sive de Mechlinia, vel ut legitur in veteri Memoriali Professorum Mechliniae F. Joannes Eeckhout. Novitius anno 1430 Mechliniae sub prioratu R.P. Joannis de Nussia...*⁴

Joannes de Molinis, uit de 14e eeuw. Dit *Molini* heeft niets te maken met Mechelen, maar beantwoordt aan de franse stad *Mou-lins*, in het *dép. de l'Allier*.

Joannes a Mechlinia (O.P.?), † 1458 (zie *Valerius Andreas, Bibliotheca Belgica*, 1643, 534-5). Is deze te vereenzelvigen met *Magister Joannes de Mechlinia*, auteur van hs. 919 KB. Brussel (zie vermelding in *Catalogus van Roodklooster*, f. 200^r)?

En daarnaast andere personen met de naam *Joannes mechlinien-sis*, karmelieten of dominikanen of wat ook, die te Mechelen gebo-

(1) Wij lezen bij Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 40: *...perit instructissima bibliotheca, atque manuscripta opera et volumina RR.PP. Joannis de Schoon-hovia* (NB. de karmeliet), *Godefridi de Loe, Joannis de Platea, Joannis de Arundine, Joannis de Hulshout sive de Malinis, Joannis de Pascha... inter spolantium manus perierunt* (nl. april 1580).

(2) We vermelden alleen Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 213; zie *Document IV*, p. 25.

(3) Zie hiervoren p. 5, n. 2.

(4) Aldus Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 201, die vervolgt: *ab aliis vocatus F. Joannes de Malinis, de Molinis, de Mechlinia*. Men ziet het procédé.

ren zijn of werkten enz. Dit kluwen is een jammerlijk gevolg van het materieel aaneenflansen van nijverige bibliografen, die volledigheid nastreven ten koste van kritische zin en onderscheidingsvermogen⁵.

Dit probleem terzijde latend, willen we enkele zekere gegevens opdiepen, hierbij het bekende werk toetsend en onbekende werken naar voren brengend.

§ I. EEN ONBEKENDE PREKENBUNDEL VAN JAN PASCHA

Uit het levensbericht kunnen we voldoende opmaken, dat Jan Pascha veel gepreekt heeft. Dit houdt niet noodzakelijk in, dat hij zijn preken neerschreef en bewaarde. Dit beweren de bibliografen wel. De enen zeggen eenvoudig: (*scripsit*) *sermones varios*⁶; de anderen specificeren: *Sermones Quadragesimales, lib. I*; *Sermones Dominicales, lib. I*; *Sermones per Adventum, lib. I*; *Sermones de Sanctis, lib. I*.⁷ Het is niet uitgesloten, dat de korte formule een samenvatting van de lange is. Hoe dan ook, we weten niet waarop deze gegevens berusten en wat ze inhouden. Tot nog toe werden geen hss. met preken van Pascha aan 't licht gebracht.

Nu kunnen wij een prekenbundel van Pascha aanwijzen, die geenszins met de notities der bibliografen samenvalt, maar een reeks gelegenheidssermoenen bevat, waardoor we inzicht verkrijgen in een vast omschreven activiteit van de karmeliet binnen een nauwkeurig omlijnd kader. Dit brengt zijn voor- en zijn nadelen.

1. *Algemene beschrijving van het hs.*

De UB. van Gent bewaart inderdaad onder nr. 963 een prekenbundel, die formeel aan *Meester Jan van paschen* wordt toegeschreven. Het is een papieren hs., 205 x 140 mm., gestoken in een 19e-eeuwse halfleren band met het inschrift op de rug: *Sermoenen van Jan van Pascha 1507 // H.S.* Er zijn vier onbeschreven moderne schutbladen voor- en achteraan, met 343 ff. (oude foliëring). Kartennen: 38 x IV; 1 x III; 1 x V (-6); 1 x III; 1 x V; 1 x III; 1 x I. Twee watermerken: ff: 1-199: zie *Briquet, Les filigranes*, nr.

(5) De verwarring is reeds oud. Joannes Palaeodorus (= de karmeliet Jan uit Oudewater) beging een eerste onrechtmatig samenflansen in zijn brief aan Rumoldus Laupach uit 1495... Men sla *Cosmas de Villiers, Foppens, Paquot, Sweertius* enz. er op na bij de drie voornoemde namen, om te beseffen hoe verward het kluwen zit.

(6) Aldus Norbertus a S. Juliana (zie hiervoren p. 25, *Document IV*, Valerius Andreas enz.

(7) Zo Paquot, *Cosmas de Villiers* enz.

9865 : MS met schild waarin *W* (*annis 1532-40*) ; ff. 200-343 : zie *ib.*, nr. 12632 : pot (*annis 1542-45*).

De éne kopist (zie kolofoon) schreef een zeer slordige, eenvoudige cursiefletter ; rubricering in hoofdletters, grote aanvangler, onderstreping van beginletters van een zin, onderstreping van bepaalde woorden of indelingen. Als enige versiering de grove initialen. Een latere hand bracht enkele randbemerkingen aan. Slechte inbinding voor de eerste en laatste twee katernen (zonder tekstverlies). Reclamen, geen signaturen.

Blijkens de kolofoon werd het hs. vervaardigd voor *Suster Josijne isconincx, vrouwe van desen goeds-huyse*. Later kwam het in het bezit van Roodclooster, volgens een 18de eeuws inschrift op f. 1^r : *Bibliothecae Rubeae Vallis*. Andere bezitters kennen we niet.

2. Inhoud van het hs.

F. 1 r : Hier volgen sermoenen die ghepreect sijn ter cleedinghe ende professien vanden susteren der oordenen Montis carmeli int besloten cloester tonser liever vrouwen ten troost (*rood*) Ende heeft al meest gepreect die eerwerdeghe meester Jan van paschen doctoer inder heyliger godheyt vander selver oordenen visenteerder des selfs cloesters voerscreven.

1. *F. 1 r - 16 v* : Dat eerste sermoen ter professien van suster gilette ragant gewielt int doctave vanden heyligen sacramente int jaer ons heeren .M.vc. ende vij. (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdighe suster, ick heb u ghevraecht wat ghij begheert, dat ghij hier dus compt oetmoedelijck. Ende ghij hebt mij gheantwoerd dat u begeerte is die ontfermherticheyt gods, die aermoede (*f. 1 v*) Ende tgheselschap van desen susteren. Op die begherte vander bermherticheyt gods, soe suldij weten dochter dat ghij seer wijselijck gebeden hebt. Want alle die gheheele werelt nu aldus meest om die bermherticheyt gods roept... (*expl.*) Tderde wij hebben eenen generael die alleene den oorspronck is van allen religiosen, eenen heyligen propheet; ende dat noch meer is hij leeft noch int eertssche paradijs ende en is noch int eertssche paradijs, ende niet ghestorven. Maer hij sal co- (*f. 16 v*) men inden tijden van antecrist ende predeken teghe hem dat ghewarighe geloove ende dan sterven een heyligh maertelaere. Amen ⁸ (zie reproductie van titelblad Pl. 1, tegenover p. 39).

2. *F. 16 v - 27 v* : Ter professien ende cleedinghen van suster annen van beersele (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdege dochtere, ick heb u gevraecht... Daer op seggick u: dochter ghij hebt wijselijcken gebeden. Ja veel wijselijcker

(8) Na een postulaat van 6 maanden ontvangen de zusters hun 'kleding', waardoor ze toegelaten worden tot het noviciaat, dat één jaar duurt. Hierna leggen ze hun professe of geloften af. Het *obituarium* van het karmelitesenklooster OLV-ten-Troost (= Hs. 36 Archief, Karmel Vilvoorde), p. 59, vermeldt: *Int iaer ons heeren .xv. .xlix. opten .xxij. dach van october soe sterf suster gilette Ragant, die inder beyliger religien .xliij. iaer ghearbeyt ende duegdelijc geconverseert heeft. Nonne gewilt*. Zij moet omstreeks 1506 ingetreden zijn, aangezien zij haar professe aflegt tijdens het octaaf van H. Sacramentsdag 1507. Andere biografische gegevens ontbreken.

dan die moeder[en] van die twee apostelen maria salome... (*expl.*) Dese drie als den duyvel der hoverdien met alle sijnen temptacien ende die sonden der onsuverhey sult gij wederstaen ende sterckelijck verwinnen overmits dat geloove ons heeren ihesu christi. Amen ⁹.

3. F. 27 v - 43 v: Ter professien vander selver suster Annen van bersele gepreect vanden eerwerdegen meester Jan van passchen (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdeghe dochter, ick heb u gevraecht... Daer op seggick u dat (f. 28 r) niemant en heeft bescaemt geweest oft gelaten die de bermherticheyt vanden heere begheert heeft, seyt die schriftuere... (*expl.*) Daer om staet daer int dinde vander evangelien aldus: die dat woert gods verwint(!) in sijnder

(9) Deze rubriek moet oorspronkelijk gestaan hebben boven het hs., dat beide preken 2 én 3 bevatte. Preek 2 werd uitgesproken 'ter cleedinghen...'. In het *Obituarium* (p. 59) heet het: *Int iaer ons heeren .xv. xlv. opten xvijien dach van septembri soe is overleden onse beminde medesuster S. Anna van bersselle nonne ghewijlt. dochter wijlen heere hendericks van bersselle ridder, een heere vander ordenen vanden gulden vliese. gherechte suster der suster priorinne S. Marie van bersselle vorseyt, welke .xxxvij. iaer inder b. religien getrouwelijck gearbeyt ende zeer oetmoedelijc ende duechdelijc gheconverse<e>rt heeft. Nonne gewilt. Rond 1507 ingetreden, moet zij gekleed zijn 1507/8, in het voorjaar, aangezien de professie (zie n. 10) op sexagesimazondag plaats vond. Koorzuster. Een zuster van haar was reeds vroeger in het zelfde klooster ingetreden volgens het *Obituarium* (p. 56): *Int iaer ons heeren .xv. xxxiiij. den xxxj^e dach van januari so sterf S. Marie van bersselle die seste priorinne van desen convente. dochter van wylen her hendericks van bersselle ridder, een heere vander ordenen vanden gulden vliese, die (nl. de zuster) een sonderlinge exempel ende spiegel geweest is inder duecht vander oetmoedicheyt ende saechtmoedicheyt. wiens duechdelijc leven een groote estimatie ende reverentie onsen convente ende onser ordenen int lant gemaect heeft. ende heeft haer offitie loffelijck bedient ende voldaan .xv. iaeren lanck. ende is daer in gestorven. Deze was priorin 1519-1534 (zie Van der Speeten, s.j., *O.L.V.-ten-Troost te Vilvoorden...*, Grimbergen, 1909, p. 135). Maria en Anna waren de dochters van heer Hendrik van Wittham, heer van Beerssele, die in het *Obituarium* (p. 37) als weldoener van het klooster vermeld staat: 19 augustus: *Memorie te hebben voer her henrijck van Wittham. Ridder heere van bersselle. Ende vrou lijsbeth vander spout. vader ende moeder van susteren marie ende anne van bersselen. waer van tconvent ghebadt heeft .xij. ringgulden. Dese sijn vuytgegeven aen onser liever vrouwen capellen. ende aent spreekhuys by die kercke. Voer dese sal men lesen Miserere mei deus na compleeten. Ende De profundis na Laudes. Ridder van Beerssele schonk een bedrog van 1200 gulden voor het bouwen van een grotere kerk ter eere van OLV. van Troost, in de nabijheid van de vroegere kapel ter plaatse, om de talrijker toestromende pelgrims ter bedevaart op te vangen. Nog onder het prioraat van Maria van Beerssele was de nieuwe kerk in 1528 voltrokken (zie Van der Speeten, s.j., *o.c.*, p. 35; E. Terwecoren s.j., *Notre-Dame de Consolation à Vilvoorde*, Brussel, 1582, p. 162, laat dit onder priorin Anna Boissot gebeuren, ten onrechte). Over de verdere bemoeienissen van Maria van Beerssele om de OLV-devotie te bevorderen, zie Van der Speeten, *o.c.*, p. 36-37. S. Anna had haar jeugd te Brussel doorgebracht, zoals Pascha met een schalks glimlachje om de toen reeds bestaande grootstadsgeest laat opmerken (hij was zelf een brusselaar...): *Abraham was alle sijn leefdaghe een pelgrem. Ende, dochter, gij hebt uwen vader ghelaten ende u moeder ende alle u weerlijke vanden. Gij hebt oock bruesel gelaten, daer alle triumph, alle feeste, alle blijscap, alle solaes ende alle ghenuechte is te vindene, ende ghij sijt hier commen bij vilvoerden, in dit erm cloester, daer ghij noch veel aermoeden, vele onghenuechte, vele tribulacien, vele temptacien, weringhe ende stridinge sult vinden. Maer weest getroost in allen desen, want daer staet gescreven: vader ende moeder hebben mij ghelaten, maer die heere heeft mij ontfaen (f. 24 v). — Zie de genealogie der familie Witham van Beerssele bij Chr. Butkens, *Trophées sacrés et prophanes du duché de Brabant*, Den Haag, 1724, I, p. 658-9.****

Bibliolberg Rübz Vallis .i.

Wier volgen sermoenen die ghepreert sijn ter cleedinghe en professien vanden susteren der oordenen Montis carmeli int befloten doest. ter sonder heuer vrouwen ten troost
En heeft al meest gepreert die eerwerdeghe meester Jan van pastoren
doerfoer inder heyliger godheit vander seluer oordenen vifentender des seluoesters voerscreuen dat eerste sermoen ter professien van suster gilette ragant gelieft int doctraue vanden heyligen sacramente int Jaer ons heeren .M. v. en vij.

O Eerwerdighe suster ich heb u ghevraecht wat ghy begeert dat ghy hier dus rompt oetmoedelijck Ende ghy hebt antgheantboerd dat u begeerte is die ontfemherticheit gods. die aermoede

Hier berhint den gheestelijcke pelgrima-
 ge. In die gheestelijcke pelgrimage van
 Iherlm om doert te kerken nae den dertste
 paradysse te beeten tot der ruyssen vanden
 weder martharig van zoomen welcke stiet
 op. E. mijlen nae den aertshen paradysse.
 Soe es dese pelgrimage gheordineert ter
 eere der glorioser marthet maria. Op dat
 als wij in die voerszene pelgrimage van
 Iherlm ons gheoeffent hebben in dz lenen
 doot. Glorioso verrijfense ons liefs
 heeren. Ons oerke doert mochten oeffene.
 In dz lenen doot. Glorioso hemelnaect
 vander moeder gods maria. om doer ha-
 re lenen verlicht te worden en nae ons
 rancke vermoeghe nae te volghen. Want
 van haer stiet ghefzene. Qui me eluidat
 habebunt vitam eternam. Dese pelgrima-
 ge. Oeffeninghe es ghemaect. Op ik hoer-
 lens te beeten den zoonen om der maget
 maria daer mede te versieen als een kenje-
 sinne. Die welcke si ghemaect van ik bloe-
 men haerder duerden en penitencien haer
 van god ghemeng. Den eerste hoet es ghemaect
 van die winteloemē haerder eprellenter. Der
 kuelinthe. Den tweede van die blaenbe velt
 bloemkens haerder eenichz voerlichtichz ende
 hemelliche ghesachten. Den derden hoet van
 die fiolette haerder dieper oetmoedichz. Den
 vierden hoet es ghemaect van die lelie haerder
 minnerhiz. Den vyfte van die roere bloem hier

herten, die sal voert bringhen die alder beste vruchten in verduldigheden. Amen¹⁰.

4. F. 43 v - 62 v: Noch een sermoen vanden sade ghedaen tot alle den gemeynen convente (*rubriek*) (*inc.*) (f. 64 r) Eerwerdeghe matere ende mijn wtvercoren susteren, Apostolus paulus seyt: Alle den troost die wij hebben moghen in desen allendegen dale der tranen, hebben wij inder heyliger scriftueren ende inder grooter bermherticheyt gods. Daer om seyt hij voert Ad romanos: Watter gescreven is, dat is gescreven tot onser leeringe... (*expl.*) Ende wie, seyt die heer, dat nu is daer ic was, die sal noch comen daer ic nu ben, dat is in glorie (f. 62 v) in claerheyte ende inder rusten der ewigher salicheyt. Amen¹¹.

(10) Zie vorige noot. De professie vond plaats in 1508/9, op sexagesima-zondag. Na een korte gelegenheidsuiteenzetting verwijst Pascha aangaande de aangenomen verplichtingen naar zijn preek van het vorig jaar en 'de regule ende statuyten', om verder het evangelie van sexagesima-zondag, de parabel van de zaaier (Lc. 8. 4-15), op het kloosterleven toe te passen: *Ick heb u over een jaer van desen voerseiden poenten veel geseyt ende daer-om sal ic dat over-slaen... Soe wil ick u van desen int cortte besloten wat seggen vander evangelien van desen heyligen sondaghe... te weten sexagesima* (f. 29 r-v). De zaaier is eerst de Heer, vervolgens de predikant zelf: *Dit evangelium mach ick oock anders wt-leggen bij mij selven. Over een jaer soe saeydick mijn saet, ende, god sij geloeft, mijn saet... is gevallen in die goey eerde. Welck is mijn saxken, daer ict wt saeye? Dat is mij <n> memorie... Ick hebbe gesaeyt in tranen ende ic coren (lees come) nu maeyen ...God sij geloeft, mijn coren en es niet tonder-bleven. Ick hebbe alle diaer doer gesorcht, dat mijn saet niet beclieven en soude; maer, god sij geloeft, ic vinde u bereet om gehoorsambeyt, reynbeyt ende willige aermoede te gelovene. Ick wil noch gaen saeyen. Wat sal ick sayen? Ick sal gaen saeyen drierande saet...* (f. 37 v-38 v). Van de onderscheiden vruchten, sinds Beda toegepast op de staat der gehuwden, weduwen en maagden (zie A. A. M. p. e., *Een vernieuwd onderzoek omtrent enkele 'onechte' sermoenen van Jordanus van Quedlinburg in Handelingen XVII der Kon. Ndl. MY. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1963, p. 16), geeft Pascha een eigen verklaring op het kloosterleven, wat enigszins herinnert aan het verlengstuk van het 'Exempel van de soudaansdochter' (zie M. Coens, *De Latijnse redactie van 'De Soudaansdochter' in de bloemenggaard* in Dr. L. Reyens-Album, *Studiën en Tekstuitgaven van OGE.*, 16, Antwerpen, 1964, p. 113 en n. 30: *Ende nochtans moeghdij verdienen dese (drievoudige) loen alle drie te samen. Dochter, ghij sult sijn ghehouden, ende u bruydegom sal wesen ibesus; ende daer om sult gij verdienen den loen van xxx. Ghij sult oock weduwe sijn een goey weduwe allindich was (?) die behoort te sijne drueve ende ghelaten. Dus sult ghij oock gelaten worden van alle uwe vrinden ende maghen ende daer-voer sult ghij vanden heere ontvangen den loen van lx. Ende ghij sult sijn een coninginne inden meghdelijcken staet verre te boven alle den anderen inden loen van hondertfout, gelijk een eerlijcke prinsesse* (f. 37 v). Terloops maakt hij een zinspeling op de familie der zuster: *En su <u>ct geen eere van deser werelt; en segt niet hoverdelijc aldus: Mijn vader is een groot heere; sal ick dan aldus verworpen sijn? Mijn suster die draeght sijden-laken: en salick dan niet wel mogen dragen goet wullen laken? Ick binder af comen. Wacht u wel van desen hogen berch...* (f. 35 v).

(11) Deze preek sluit nauw aan bij de vorige. Aanvangend met het thema ontleend aan Rom. 15.4, epistel van de 2e zondag van de Advent, vervolgt Pascha met een algemene uiteenzetting over het kloosterleven aan de hand van Jo. 12,24 (gelezen op zaterdag vóór palmzondag): *Nisi granum frumenti ...* Het zaad-thema heeft hij uitvoerig in preek 3 behandeld, waarbij ook Jo. 12.24 betrokken werd (f. 39 r). Daarom menen wij dat deze communiteitspreek enkele weken na pr. 3 werd gehouden (daags vóór palmzondag?), en niet tijdens de volgende advent, dus in 1508/9: *Daerom boven die vermaninge, die icku tanderen tijden gedaen hebbe, soe willick u wat seggen vander werdicheyte der heyliger profession, vanden drij geloefsten ende van ver-*

5. F. 62 v - 75 v: Ter professien van eenen convers-bruedere ter selver plaetsen (*rubriek*) (*inc.*) Bruedere, ic heb u gevraecht wat gij begert; ghij hebt mij geantwoert dat ghij begert die gracie gods. Sinte pauwels seyt: vander graciën gods ben ick dat ick ben. Ende die gracie gods en heeft mij niet ledich geweest. Maer die gracie gods blijft altijd in mij. Alsoe schoone is die gracie gods als een suete wolcke... (*expl.*) Ende wy hebben oock mede die alder heylicste vader die oeyt geware, die propheet helias ende sijn werdege discilule(!) helezeyt inden ouden testamente, want sijn een beghin syn van alder geestelijckheyt ende warachtiger relegiosen, tot welcke volmaecte geestelijcker relegiosen(!) ons moet helpen die vader, die sone ende die heylige geest. Amen¹².

6. F. 76 r - 99 r: Tot professien van suster marie betercnaeps (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdige suster, jck hebbe u gevraecht... Ten derden dat ges<e>l-scap vanden susteren ende der oorden der berchs carmeli. Opten berch

smadinghe der werelt... Daer-om soe raet hij (= H. Hiëronymus) ons die werelt te versmadene met alle haer ghenuechten ende aen te nemen dat drueve stervende leven der beyliger relegien ende ons te stellene onder die heylighe drii geloofften, op-dat ons druefheyt hier-na mach verwandelen in blijschapen. Johannes scrijft ons in sijn xij. cap., hoe dat ons lieve heere seyde als tot sijnen utvercoren discipulen, want eer hij naecte den tijt sijnre alder-beylighster passien (f. 44 r-v). Men voelt hoe Pascha buiten alle conventionele plechtigheidsfeer zich tegenover de coomunitie vrijer kan uitspreken en dieper boren, zodat deze preek ten slotte een veiligere toetssteen voor de eigentijdse kloosterspiritualiteit moet bieden. — Een luimige glimlach moet hij gewekt hebben, wanneer hij pittig aan de groei op het kloostergoed herinnert: ...maer wordet geworpen inder eerden ende rottet ende steruet, het sal voert-bringen veel vruchten. Sommich saet bringt voert honder<t>fout vruchten. Ende dat is gesaeyt van desen jare te muysene, als mij warechtelijck geseyt is... (f. 58 v).

(12) De datum van deze preek kunnen we niet bepalen, omdat helaas de naam van de lekebroeder niet vermeld wordt. Bovendien vond ik noch in het *Obituarium* noch elders enige aanwijzing omtrent de instelling van de lekebroeders in dienst van de zusters voor het materieel werk in karmelitesenkloosters, zoals dit bv. het gebruik is bij de trappistinnen. Aangezien de professie ter plaatse tov. de priorin gebeurde, moet men aannemen, dat de broeder ook aldaar, mede onder de leiding van de 'pater', zijn noviciaat zal gedaan hebben. Aangezien Pascha zijn uiteenzetting vastknoopt aan het *Exultet* van de paasnacht, kan men vermoeden, dat de preek rond de paastijd, in de jaren 1508/9, gehouden werd. We staan dus voor een zeer typische preek, aangezien Pascha ze werkelijk op deze zakelijke omstandigheid afstemt. Zijn verklaring is bovendien zeer concreet, ja naar ons gevoelen niet helemaal discreet, aangaande de verhoudingen tussen broeder(s) en zusters, die een dergelijke instelling uiteraard meebrengt: *Want het sal u noch veel kosten... ende als gij al u beste gedaen hebt, soe sult ghij wel beschouwen toe sijn* (op de koop toe nog kwade gevolgen onder vinden; zie *V e r d a m* sv. *beschouwen*). *Want gij sijt een leeck-man, een aerbeysman, ende ghij dint die vrouwen. Ende tis een ghemeyn seggen: tes quaet veel vrouwen te pas te dienen... (f. 66 r).* En verder: *Wij lesen vanden bien, dat die bie die properste vogel is diemen vint. Daer-af seyt sinte Gregorius in die wijdinge vander paescherse aldus: O salige ende wonderlijcke bie, die niet bevelet en wert vander manlijcker commere (lees commerce?), die de vruchtbaerheyt niet en quetst, noch u kinderen en bederven met u reynicheyt. Die bie is moeder ende maget, ende daer-om wert sijn gelijct bij onser liever vrouwen; die bie vliecht op die blomme; sijn etet vander bloeme, ende men werdes niet gheware, ende sijn rust op die bloeme. Dus, sone, gij sult vliegen metten bie op die bloeme; dat is te verstante, in die dueghdelijcke versaminge des cloesters; gij sult daer-af eten, ende daer-bij sult ghij verstante, dat ghij daer leven sult soberlijck in alder abstinencien; bongher ende dorst suldi moeten gedooghen, ende nochtans doen grooten aerbeyt. Maer weest getroost, want die heer compt verwandelen in alte groote sueticheyt (f. 73 r-v).*

carmeli woonden die heylige vaders Helias ende (f. 76 v) helizeus, die de fondatoers sijn van allen anderen oorden... (expl.) Dus weest getroost, want u tranen sullen verwan- (f. 99 r) delen in sueten wijn der saliger blijscap inder eewicheyt. Amen ¹³.

7. F. 99 r - 120 v: Een sermoen ter cleedingen van twee susteren Mariete (!)calen ende clara mergaerts (rubriek) (inc.) Mijn wtvercoren dochteren in christo ihesu, ic heb u gevraecht... Ende dat geselschap vanden armen susteren vanden heyligen propheeten Helyas ende helizeus, die de vaders ende fondatoers sijn van deser oordenen. Eerwerdege dochteren, ic laet mij duncken dat ghij gelijk sijt den ermen Lazarus... (expl.) ende hij sal u geven eenen schoonen loon, die dueren sal inder ewiger eewicheyt. Amen ¹⁴.

(13) Het *Obituarium* (p. 58) zegt ons: *In iaer voerseyt .xv^e. ende .xl. opten .xj. dach van september soe sterf suster Marie beetercnape, die welcke .xxxij. inder b. religien gearbeyt ende duechdelijc geconverseert heeft. Conversinne.* Waarschijnlijk is de zuster in 1507/8 ingetreden en werd zij gekleed in 1508/9 (hield Pascha het sermoen bij deze gelegenheid niet of is het ons niet overgeleverd?). De professie kan plaats gehad hebben in het voorjaar 1509/10. Andere gegevens ontbreken. Verwijzend naar onlangs gegeven uiteenzettingen (een van de vorige preken — nr. 3? — of een verloren sermoen?), neemt Pascha het zondagsepiistel en -evangelie (1 Cor. 9. 24-27, 10. 1-5; Mt. 20. 1-16) als leiddraad van zijn onderrichting: *Ten is niet lange geleden, sustere, dat ic hier-af vermaninghe heb gedaen; daer-om slae ick dat over; wanter hier nu vele is, die noch evangelie noch epistole van desen dage gheboort en hebben (vgl. p. 42, n. 26), soe wil ic u eerst seggen wat van desen sondach. Ghij weet wel dat desen sondach is ghenoomt septuagesima... in welcken dat daer begint den tijt dat wij alle sonden ghedincen, der doot van onsen eersten vader adam, die doot sijns lichaems ende die doot sijnder zielen, ende weder-om den doot vanden nieuwen adam...* (f. 76 v). Vele motieven uit de vorige preken worden hier weer uitgewerkt of aangepast.

(14) Uit het *Obituarium* (p. 54) vernemen wij over de tweede zuster: *In iaer voerseyt (= 1525) opten .xviij^e. dach van octobri soe sterf suster clare mergarts. Conversinne.* Zij moet dus betrekkelijk jong gestorven zijn; haar kloosterjaren worden niet vermeld, zodat wij van hieruit het jaar van deze preek niet kunnen berekenen. Zie echter verder. Over de eerste zuster lezen we het volgende: *Int iaer ons heeren .xv^e. ende .lvj. op sinte stephanusdach in de kerstdagen Soe is overleden onse beminde suster S. Margarete de Cale. De v^e suppriorisse van desen convente de welcke .xlix.iaeren zeere getruwelijck inden godsdienst nacht ende dach ghearbeyt heeft, ende inder heiligher religien zeer duechdelijc ende exemplaerlijck gheconverseert. Ende heeft dat officium vorscreven zeer loffelijck .xxij. iaeren voldaan ende is daer salichlijck in ghestorven (o.c., p. 60).* Haar naam komt voor onder de aanwezigen op de officiële beraadslaging tussen de karmelitessen en de begijnen op 2.9.1553, om hangende kwesties te beslechten (zie E. Terwecoren, o.c., p. 182-3). Rond 1512 ingetreden, kan de kleding voorgevallen zijn in 1512/3. Weer neemt Pascha de evangelietekst als basis van zijn uiteenzetting: *Geminde dochter, om beteringe ons levens ende om gewonte vanden heyligen sondage nemick voer een fundament dat heyligh evangelio vander voerledender weken, om wat stichtichs daer-wt te segge<n>, daer daer aldus staet gescreven: Bidt ende ghij sult ontfangen...* (f. 100 v-101 r). Dit is het evangelie op de kruisdagen vóór O.L.H.-Hemelvaart (Lc. 11.5-13). Zou de preek dan plaats gehad hebben op de zondag na O.L.H.-Hemelvaart? — In verband met de gelofte van armoede geeft Pascha een détail, dat het stilleren der zusters suggereert: *Ick segge: en laet u niet verwinnen vander eyghentheyte ende vander ghiericheyt. En segt niet: Waer-om en soudich geen ewangelyckens maken? Waer-om en soudich op sondage ende op heylige dagen niet mogen steken? Mijn ouders ende mijn vrienden hebbent mij die sijde gegeven; sij en heeft niemant anders yet gecost. Sijt versienich, mijn kinderen...* (f. 118 r).

8. *F. 120 v - 139 v*: Ter prophessien van suster Margrieten calen (*rubriek*) (*inc.*) Mijn wtvercoren eerwerdege dochtere in christo ihesu, jck heb u gevraeght... Dit al te vercleren daer toe soude behooren langen tijt ende want ic u van desen over een jaer onderwijs daer af gedaen hebbe, soe slae ick dat over om der cortheyt, ende ick begerre te verclaren dat heyllich evangelium van desen tegenwoerdigen dage... (*expl.*) Bijder derder sult ghij verstaen die doodinge van uwen eygen wille, also ghij hier nu gelooven sult te houdene inder ewicheyt. Dwelck u verleent volstantelijck te doene totter doot toe die vader die sone ende die heylige geest. Amen ¹⁵.

9. *F. 139 v - 152 v*: Een sermoen ter professien van suster clare mergots (!) (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdege suster, jck hebbe u gevraecht... Lieve suster, van deser begherten u te declarerene daer waer veel af te seggen (*f. 140 r*) waer dat sake dat ic voerleden tijden geen onderwijs daer af gedaen en hadde Maer want ick cortelijck hier voerleden ende noch dicwils na mijn beste u daer af geleert hebbe, soe dunct mij dat nu geen noot en is dat te verhalen... (*expl.*) comt gebenedijde mijns vaders int rijcke dat u bereet is van beginne der werelt. Amen ¹⁶.

9bis. *F. 152 v - 169 v*: Dit sermoen is gepreect vanden eerwerdegen vader in gode brueder gielis de leeu ter cleedinge van suster kathrijnen knibbers (*rubriek*) (*inc.*) Quid est istud? Wt grooter verwonderen plegen die phelosophen als plato ende meer ander dit woert te spreken, ende dat om die onghewoenheyt ende nieuwicheyt des dincx dat sij sagen geschien. Desgelijcx leest men vanden kinderen van ysrael... (*expl.*) Als daer staet gescreven: O heere, salich sij <n> alle die gene die woenen in uwen huuse; in die werelt der werelden selen sij dij loven. Dat ons allen te samen verleen die vader die sone ende die heylige geest. Amen ¹⁷.

(15) Aangaende de zuster zie vorige noot. De professie kan plaats gehad hebben in 1513/4, blijkbaar op donderdag der tweede week van de vasten: *Dit al te vercleren* (de geloften), *daer-toe soude behooren langen tijt, ende want ic u van desen over een jaer onderwijs daer-af gedaen hebbe, soe slae ick dat over om der cortheyt, ende ick begerre te verclaren dat heyllich evangelium van desen tegenwoerdigen dage, om der stichticheyt werlijck ende geestelijck u daer-in vermanende des ghij sculdich sijt te weten... Dus dan Lucas... beschrijft ons dit in sijn xvi capittel van twee wonderlijcke oordeelen gods...* (*f. 121r-v*; *Lc. 16. 19-31*).

(16) Over zuster Clara Mergarts zie p. 35, n. 14. Deze professie moet plaats gehad hebben in 1513/14 (zie p. 36, n. 15), en wel op de 4e zondag na pinksteren. Immers na een vrij lange uiteenzetting over de geloften naar het ritueel (*f. 139 v-144 v*), knoopt Pascha onverwachts aan bij het evngelie van die zondag: *Inder evangelien van heden, die sinte lucas beschrijft in sijn .v. capittel, staet aldus: doen die scharen droe<n>gen tot ihesum, om dat woert gods te boore<n>...* (= *Lc., 5. 1-11*).

(17) Broeder Gilles de leu, die niet in de archiefstukken van Troost voorkomt, staat vermeld als prior te Brussel in 1503: *Aegidius Leonis, S. Th. lector*; hij is gestorven 30.13.1522 'in Magna Bygardia iuxta Bruxellas confessor' (gedrukt necrologium). In welke hoedanigheid hij te Vilvoorde kwam, weten wij niet; vermoedelijk wegens persoonlijke verhoudingen tov. de zuster. Het *Obituarium* (p. 60) vermeldt: *Int iaer ons heeren xv^o .lvj. opten xxx^o augusti soe sterf Suster Kathlijne Knibbers nonne ghewielt die inder heiligher religien ontrint .xlvij. iaer in (!) deuchdelijck geconverseert heeft*. De zuster is rond 1509 ingetreden: de kleding kan plaats gevonden hebben in 1509/10, en wel op de tweede zondag na Driekonigen: *...Daer is noch een ander bruyloft, vanden welcken wij lesen inder heyliger evangelien van*

9ter. *F. 169 v - 187 v*: Dit sermoen is gepreect ter professien vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) Kint, wat is u begherte?... Dochter ghij hebt een swaer dinck gebeden ende dat sijt (!) die woerden van onsen princen ende vader helyas, die op genomen was inden vierigen wagen ende overgevoert in dat eertssche paradijs, (*f. 170 r*) daer hij noch leest ende sal comen noch int inde vechten tegen antechristum ende worden een heylich maertelaer... (*expl.*) Daer om pijnt dij altijt god te behagen na alle u vermogen, op dat hij bij dij, in dij ende met dij sijn moet in alle dijnen wegen, wiens welden sijn te wesen metten kinderen der menschen. Amen. Amen¹⁸.

F. 188r. Dit is dat ander deel vanden sermoenen, die ghepreect sijn den susteren montis carmeli vanden selven meester Jan van paesschen doctoer inder heylicher godheyt, ter cleedingen ende professien vanden susteren van dien huysse (*rubriek*).

10. *F. 188 r - 209 v*: Dat eerste sermoen ter cleedinge van suster lysbeth van beringen (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdege dochter, jc heb u ghevraecht... Tis heden den sondach dat ons christus vermaent inder evan- (*f. 188 v*) gelien luce .vi^o. seggende aldus: Weest bermhertich gelijk u hemelsche vader bermhertich is... (*expl.*) op dat ghij alsoe moeght suyver ende reyn worden inden dage des oordeels van allen sonden. Dwelck (*f. 209 v*) u ende ons allen wilt gonnen ende verleenen moet die vader die sone ende die heyligen geest. Amen¹⁹.

heden : *Nupciae facte sunt in chana galilee...* (*f. 154 r-v*). Zij wordt vernoemd onder de aanwezigen op de beraadslaging van 2.9.1553 (zie p. 35, n. 14).

(18) Over de zuster zie vorige noot. De professie moet plaats gehad hebben in 1510/11, op de vierde zondag na pasen : *Ick laet mij duncken, dat gij aengemerct hebt die woerden vander epistolen van heden, die sint iacob(!) beschrijft, daer hij seyt aldus : Die alderbeste gave is nedergecomen van boven...* De predikant schakelt zijn uiteenzetting voor een deel vast aan de letters van de naam der zuster : *U bruydegom is boven inden hoogen hemele, ende ghij sijt hier beneden inden erden. Hoe suldtij dan aen uwen bruydegoom gheraken? Het schijnt onmogelijk. Wij lesen dat die heylige patriarck iacob als hij lach en sloop, sach hij een leere op-gerecht, die genaecte den hemele, ende hij sach die engelen daerop ende afclummen(!). Dus laet ick mij duncken, dat noch wel sijn sal, ende dat sonderlinge als ick aen-mercke uwen naem, dat is katherina. Katherina is betekent bij eender ketenen van .vijj. schakelen. Deerste schakele bediet caritate ende liefde... Die tweeste beter (lees letter) is een A, daer-bij wert betekent Amor dei... ende dat heet Temperancie, dwelck is die derde letter...* (*f. 184 r-187 v*). De symboliek van de andere letters ontbreekt, om ons onbekende redenen. — De rubriek vermeldt niet uitdrukkelijk de naam van de predikant. Alles wijst er evenwel op, dat ook de professiepreek door Gielis de leeu gehouden werd : we herkennen voldoende zijn stijl enz.

(19) Het *Obituarium* (p. 63) bericht ons : *Int iaer ons heeren xv^o. ende .lxx. den xv. septembri soe sterf Suster Lijsbeth van beeringen Conuersinne die inder heyligher religien lxj. iaren getrouwelijck gearbeyt ende deuchdelijck gheconverseert heeft ende die offitie der kercken ende capelle van Mariam vanden trooste eenen langen tijt van iaeren voldaan ende vuyt ynniger devotien tot mariam vanden trooste eenen scoonen gulden laken mantel voer de selve beelde vercregen heeft met noch ander mantelen ende ornamenten die sij met cetmoedighen versueck gheprocureert heeft. Ingetreden c. 1509, werd zij gekleed in 1509/10. Zij was lekezuster zoals Pascha laat verstaan : *Men sal seggen : suster, gaet inden hof... ende also voert vanden eenen wercke totten anderen, want ghij een leeke-suster sijt ende verkiest den minsten staet.**

11. *F. 209 v - 226 r*: Ter cleedinge van suster berbele soetens (*rubriek*) (*inc.*) Lieve eerwerdege sustere, ick hebbe u gevraeght... Mijn lieve susteren (!), ghij moet emmer groote betrouwen hebben met magdalena, want ghij begert dat sij begerde... (*expl.*) sullen sij ingaen inder ewiger glorien, daer sij aenschouwen sullen dat goddelijck wesen ende loven eewelijck met god inder ewicheyt. Amen ²⁰.

Aldus s[t]ellen u sinnekens overmits des wercks gebonden werden oft schijnen te wesen. Daer-om verlost dan die gevangen... (f. 201 v). Zuster Lijsbeth was bekend om de aalmoezen, die zij wegens haar familierelaties voor het klooster wist te winnen. Verscheidene familieleden van Beeringhen waren eveneens non in het klooster. Aldus *Obituarium* (p. 54): (b) *Int iaer ons heeren .xv^c. xxv. opten .xxiii^{en} dach van septembri soe sterf suster martine van beringen, welcke inder heiliger religien gearbeyt ende duegdelijck geconverseert heeft .xlii. iaer nonne gewielt.* En *ib.*, p. 55 (c): *Int iaer ons heeren .xv^c. xxxiiij. opten xxiij^{en} dach van september soe sterf suster barbele van beringhen, diemen hiet in den wissel. Welcke .lx. jaer inder heyligher religien ghearbeyt ende duegdelijck gheconverseert heeft. Conversinne.* Meer nog *ib.* op 29.2.1536 (d): *soe sterf suster barbele van beringen. Welcke lxiiij. iaer inder heylegher religien gearbeyt ende duechdelijck gheconverseert heeft. Conversinne.* Ten slotte: *Int iaer ons heeren .xv^c. ende lx. den ix^{en} november soe sterf S. Anna van beeringhe Conversinne die inder h. ordinen ontrint xliij. iaeren ghetruwelijck ghearbeyt ende duechdelijck gheconverseert heeft (ib., p. 62).*

Elders noteert het *Obituarium* (p. 29): *Memorie te bidden voer meester Jan van beringen ende joffrou barbelen beyaris, vader ende moeder van susteren barbele ende martine van beringen, welke alijdt den convente seere vrint geweest syn. Ende oic schoon erve van lande ende bosch ghelaten hebben. Anno .xv^c. .ij.*

Welke Barbele hiermee bedoeld is, weten we niet. De eerst 3 zusters b c d zijn waarschijnlijk onderling nichten en vormen een oudere generatie tov. Lijsbeth, voor wie Pascha preekte. Lijsbeth en Anna behoren tot een zelfde jongere generatie. Wat hun familieverband is, vermelden de bronnen niet.

De familie van Beeringhe (herkomstig van Mechelen?) was van oudsher verbonden met het Begijnhof en het karmelitessenklooster van Troost, zodat het *Obituarium* de herinnering aan verscheidene leden bewaart: aldus een *jouffrou marie van beringen* (28 april); een *meester wilhem van beringen, priester*; een *her Jan van beringen priester*.

— Al bij het begin van zijn preek neemt Pascha het zondagsevangelie als motief: *Tis heden den sondach dat ons christus vermaent inder evangelien luce .vi^o. seggende aldus: Weest bermhertich gelijk u hemelsche vader bermhertich is.* Maar dedelijck schakelt hij over: *Ende dit selve hebben wij in een ander evangelie, daer ons gheleert wert van die acht salicheden der zielen Mathei .v^o.* De acht zaligheden vormen inderdaad het schema der uiteenzetting.

(20) Het *Obituarium* (p. 57) bericht ons: *Int iaer ons heeren .xv^c. opten xvij^{en} dach van septembri, soe sterf Suster barbele Zoetens nonne gewylt. Welcke .xxviij. iaer inder heylegher religien ghearbeyt ende duegdelijck gheconverseert heeft. Nonne ghewijlt.* Daarnaast lezen wij: *Memorie te bidden voer henrijck Zoetens die den convente gelaten heeft veertich Rinsguldens tot gemeynder pytantiën op desen dach. Dese sijn gheleyt aen die hoeve te puetye (ib., p. 46).* De familierelatie tussen beide personen kennen we niet. Zuster Barbele moet ingetreden zijn in c. 1511, om in 1511/12 gekleed te worden. Wanneer Pascha uiteenzet: *Siet, het was met maria magdalena alst nu heeft geweest int gulden iaer voerleden: twas diaer van alle remissien van schult ende pijnen* (f. 212 v), weten we niet over welk jubeljaar het gaat. Om het jubileum van 1515 (zie hiervoren p. 11) kan het bezwaarlijk gaan. Zou het niet eer een lokale jubelaflaat betreffen, zoals het in die jaren, mede om financiële redenen, wel meer gebeurde?

In zijn inleiding over de barmhartigheid leunt Pascha aan bij *Lc. 7. 37-50* (M. Magdalena), maar hij schakelt over op het zondagsevangelie *Mt. 7. 15-21* (= 7e zondag na pinksteren): *Maer want heden sondach is ende hier veel werelijcke menschen sijn, die schuldich sijn dwoert gods te hooren, soe sal ick u seggen dat*

12. F. 226 r - 244 v: Totter selver cleedinge vanden selver suster voerscreven (*rubriek*) (*inc.*) Lieve dochtere, in desen heyligen dage in deser heyliger sacrificie die wij nu onder handen (r. 226 v) hebben ter godlijcker werdicheyte ende sonderlinge des heyligen geest, soe heb ick u gevraeght... Dese begerten die sijn heyligh ende salich. Om daer na die getoente der heyliger oorden ende na die ordinancien der vaders, soe willen wij u onderwijs doen daer af... (*expl.*) water der berouweger tranen ende den vrolijcken wijn der inniger devocien. Dat ghij dit moet ondervinden ende salichlijck gebruycken dat wilt u ende ons allen te samen verleenen die vader die sone ende die heylighe geest. Amen ²¹.

13. F. 244 v - 266 r: Tet professien vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) Erwerdeghe dochter, ic heb u ghevraecht... Ende den ermen staet der heyliger relegien vanden susteren, wiens relegie gecomen is wten heyligen lande. In welcx relegie dat die gloriose moeder ende maget maria haer conversacie heeft ghehad. Maer lieve dochter, het hoort mij toe, dat ick u dese sake soude verclaren... (*expl.*) Dus, mijn dochtere, moechdij u wel verblijden dat ghij door die sonderlinge gracie gods u hebt gegeven tot deser heyliger (f. 226 r) oo<r>denen, daer ghij in vint dus werdeggen patronesse. Hier suldij bedden (!) om bijstant der gracie, op dat gij also u geloefden moeght onderhouden tot uwer ewigher salicheyt. Amen ²².

heylige evangelie van desen tegenwoerden dage, dwelck ons Sinte Matheus bescreyft in sijn .vij. capittel, dat seer zwaerlijck luydt. Maer het is seer propheetelijck ende daer-in, dochter, moeghdij oock leeren wat u van noode is te weten. Onse lieve heere seyde aldus: Wacht u van valsche propheeten... (f. 213 v-214 r).

(21) Waarom Pascha een tweede preek houdt bij de kleding van de zelfde zuster Barbele Soetens, wordt ons niet medegedeeld: ... *soe heb ick u gevraeght wat gij begert inden tegenwoerdicheyt van alle dese personen... Om daer(!) na die gewoente der heyliger oorden ende na die ordinancien der vaders soe willen wij u onderwijs doen daer-af, alsoe dat behoort bijder gracie des heyligen geest* (f. 226 v).

(22) De professie van Zuster Barbele Soetens zal plaats gevonden hebben in 1512/13 (zie vorige noten). Uit zijn lange beschouwing over de religie als band lichten we volgende passus: (f. 266 r) *Ten derden religiosus is alsoe vele geseyt als een die vol regulen is. Hoort (f. 266 v) wel toe, mijn suster, ende ghedinctet. Ghij hebt wel gesien dat dese(!) timmerlien, waer sij gaen achter velde, bin<n>en der kercken oft inden buyse, soe draghen sij inder hant een rijs oft lynne, op-dat sij hem (= hun) werck te rechter maken souden. Ende ick bouwe in mijn hant [in mijn hant] een recht schoerken; ende ick segge: dit schoerken is recht genoch. Maer leggick dat schorcken bij eenen lijne, hoe recht dat mij dat scorcken dochte[re], ten is nochtans niet rechte: ick ben daer-in bedrogen. Noch: ick sie die stadt van mechelen. Ic sie sinte rombouts torre. Ende als ic van verre ben, soe din<c>t mij dat hij zwert is; ende als ic bij come, bij en is niet zwert; hij is wit (f. 257 r): ic ben bedrogen. Ick heb eenen schoonen <doeck?>; ic segge: dien doeck is wit, hij en mach niet witter sijn. Maer leggicken bijden snee, die snee is veel witter: ick ben daer-in bedrogen. Aldus seggick oock: een rechtverdich man oft vrouwe inder werelt dueghdelijck levende te ghelijcken bij eenen goeden relogiose, ten is niet te compareren. Want een geestelijck relogios is een regule van allen leven[en]. Dus behoort dan wel, dat wij, die warachtelijc ende gheestelijc relogiosen willen sijn, altoes voer onsen oogen sullen hebben onsen regule. Wij hebben een groote zware ende lange regule, hout en loot. Also die timmerman heeft een groote regule, ende dat heetet (f. 257 v) compas, ende dat en besicht hij niet dan als hij zwaer werck aen-neemt te doene. Dus al (= aldus?) en connen wij altijd die groote regele bij ons niet gebeben. Want anders is oeffeninge vanden sondagen ende anders vanden werckdagen. Nochtans soe sullen wij alijjt ende tot allen plaetsen die*

14. F. 266 r-283 r: Ter cleedinghe van suster Katherina vermuelen (*rubriek*) (*inc.*) Mijn lieve dochtere, jck heb u gevraecht... Lieve dochtere, om dan ten eersten te sprekene vander bermherticheyt des heeren, staet aldus in ecclesiastes gescreven daer hij seyt aldus: Siet aen alle creaturen ende ghij en sult daer niemant in vinden die gelaten is van des heeren bermherticheyt... (*expl.*) Daer om siet wel toe, dat ghij u cruys alsoe hier pijnt te dragen, soe dat gij hier na moeght commen ter eeweger rusten. Amen ²³.

cleyne regule bij ons hebben ende met ons d<r>agen: dat sijn sommege cleyn regulen wt-genomen...

(23) In het *Obituarium* (p. 62) lezen wij: *Int iaer ons heeren xv^c. ende lxj. den x. octobris soe sterf S. Katherine vander molen conversinne die inder h. ordinen (ontrint: doorgehaald) .l. jaeren ghetruwelyck ghearbeyt ende deuchdelyck gbeconverseert heeft.* We weten niet, of haar familie vernoemd wordt in de andere notitie van het zelfde *Obituarium* (p. 41): *Memorie te bidden voer geeraet vermolen in hollant ende voer die zielen van syn moeder syn dochter ende syn suster ende hier voer salmen lesen naer compleeten den psalm miserere ende die collecte fidelium ende voer die moeder van syn huysvrouwe.* De zuster moet c. 1511 ingetreden zijn, om in 1511/12 gekleed te worden. Na een korte gelegenheidsinleiding schakelt Pascha over op het zondagsevangelie (= 10e zondag na pinksteren: *Luc. 18.9-14*): *Die evangelie van beden is ons beschrijvende sinte lucas in sijn .xviij. capittel, ende het leert hoe wij den heere god sullen bidden...* (f. 277 r). Ter illustratie van zijn motief religio=binden knoopt hij aan bij een tijdsniewtje (f. 274 v): *Augustinus seyt: Relegie is also vele gheseyt als een herbindinge, oft ic wil gaen binden dat ongebonden is, als u vij sinnen, u oogen, u ooren, u riecken, u smaken, u handen oft u gevoelen van alle dat ongeoorloeft is. Oft op een ander maniere: Ick wil gaen herloten alsoe men nu gedaen heeft indie groote stede van bruessele (vgl. p. 32, n. 9) ende te loevene. Alsmen loet, soe sijnder ghescreven vele briefkens, ende daer en staet niet-met-allen inne. In die sommige is geset een schale, croes oft (f. 275 r) lepele oft cop oft anders diemen trecken mach. Dus, dochtere, het schijnt dat gij hier compt ende dat ghij seggen wilt: ick wil gaen herloten. Want ick en hebbe daer niet een ijdel briefken getrocken; mijn lot en ghenueght mij niet. Dochtere, ick hope dat gij vander werelt onbesmet ghebleven sijt. Nochtans ick en twijffel daer niet aene, ghij en hebt al wel wat ghetrocken vander werelt ghenuechte, daer inder waerheyt al niet en es... Dit lot is niet. Daer-om, ick wil noch eens trec- (f. 275 v) ken een beter lot. Wat sal dat sijn? Tseghen der werelt hoocheyt oft hoverdicheyt soe set ick ende wil trecken die gheloefte der ghehoorsamheyt. Tegen der werelt genuetheit soe wil ick trecken die gheloefte der reynicheyt. Ende tegen der werelt eere ende groot goet so wil ick gan trecken die gheloefte der willeger aermoede. Siet, dats emmers yet: dat sijn goey loten ende hooge prijzen; ende alle dander en sijn niet-met-allen. Ende met desen drij loten sult ghij behagen den vader, die inden hemel is, ende werden sijn wtvercoren dochter, ende dat doer die gheloefte der oetmoedicheyt versmadende alle hoverdicheyt. Doer die gheloefte der reynicheyt suldij werden een werdege (f. 276 r) bruyt des heyligen geest, ende dat overmits versmadenisse der genuechten van deser werelt ijdelheyt. Ende doer die gheloefte der williger aermoede sult ghij worden een suster vanden sone gods, die geworden is des menschen bruedere...*

De ernst van het noviciaat belicht Pascha uit de sociale verhoudingen van de tijd: (f. 278 r) *Die ploech (vgl. Lc. 9. 62) te drijven dat is zwaer ambacht. Maer tis nochtans dalder-werdichste. Want wat soude die coninck ende b[]isscoppen doen, en dede die ackerman? Ende nochtans wert hij van hem allen bedruct ende versmaet. Hoe seyt men? Laet gaen den ackerman, ten is niet dan een boer. Als hij lacht, soe en dacht hij niet; als hij waent, soe dacht hij; yet lutter erm, so is hij alder best. Siet, is dat niet een erm leven te doene zwaren herden aerbeyt ende van alleman versmaet te sijne? Dat suldij noch wel weten, dochtere, hoe zwaer dat dese ploech (van het kloosterleven) is. Maer (f. 278 v) eest u te zwaer, latet staen. Want het waer beter ghelaten dan qualijck ghehouwen. Ghij sult noch een iaer proeven. Want waert dat ic iemant ter professien ontvinge, eer daer vervult waere, ic soude inden ban[] sijn; ick soude daer-mede verdienen die zwaerste schult, die in onsen*

15. *F. 283 r - 300 v*: Ter professien vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) (*f. 283 v*) Lieve dochter, ick heb u ghevraeght... Soudick u al dit verclaren op een cortte ure, ten waer niet mogelijk. (*f. 284 r*) Maer want heden sondach is, soe wil ick overgaen den text vander heyliger evangelien van heden, daer in dat ghij sult mogen hooren, dat ghij schuldich sijt te weten ende te doene. Daer staet dat die malaetsche mannen riepen op ihesum... (*expl.*) dat ghij sult vercrijgen gesontheit overmits u geloove, niet alleene inden lichaem maer oock inder zielen ende hier na dat ewich leven. Amen ²⁴.

16. *F. 300 v - 320 v*: Ter cleedinghen van suster berbele van puet (*rubriek*) (*inc.*) Lieve dochtere, ghij hebt ghisteren gehoord die evangelie vanden sondage, daer in genoemt (?) wert, hoe dat die heere bereet hadde een groote avontmael... (*expl.*) Want ons bruyloft wert nu begonnen, die doer die goddelijcke hulpe met salicheden moet eynden, dat u moet verleenen die vader die sone ende dien heylige geest. Amen ²⁵.

statuyten staen, ende ic soude verliesen mijn officie, ende dat om-dat ons leven soe zuaer is...

(24) Over de zuster zie p. 40, n. 23. De professie moet plaats gehad hebben in 1512/13, op de 13de zondag na pinksteren. Al dadelijk neemt Pascha het zondags-evangelie als tekst voor zijn uiteenzetting (*Lc. 17. 11-19*): *Soudick u al dit* (de verplichting der geloften enz.) *verclaren op een cortte ure, ten waer niet mogelijk. Maer want heden sondach is, soe wil ick overgaen den text vander heyliger evangelien van heden, daer-in dat ghij sult mogen hooren, dat ghij schuldich sijt te weten ende te doene. Daer staet, dat die malaetsche mannen riepen op ihesum ende seyden...* (*f. 283 v-284 r*). N.a.v. het antwoord van Naaman's knecht (*4 Reg. 5. 13*) verklaart Pascha de houding der zuster tegenover de priesters, n.m. aangaande de veelvoudige communie: *Ick segge: die priesters wercken salmen alijt ten besten keeren, alsoe dese goede knecht dede. Noch ghij en sult niet te stout sijn over u biechtvaders. Maer ghij sult merken sijn werdicheyt ende uwe snootheyt. Dochtere, ic segge oock tot u: staet van verre, en weest niet te stout, noch hoverdich, maer bekint u snootheyt. En segt niet: ic wil alle sondage gaen ten heyligen sacramente, noch en quelt den priester niet. Laet hem met u geworden...* (*f. 293 r-v*).

(25) Het *Obituarium* (p. 63) noteert: *In iaer ons heeren xvc. ende lxxvj. den xxix^{en} septembri welck is op S. Michielsdach soe sterf S. barbara van peut. Con-versinne ende iubilarie die inder heyligher ordinen liiij. iaeren getruwelyck, neerstelyck, ende zeer vierichlyck gearbeyt, ende deuchdelyck geconverseert heeft. De zuster is dus ingetreden in 1512; de kleding moet plaats hebben gehad in 1512/13. De familie Van Peut is goed bekend te Mechelen, waar verscheidene leden onder de magistratuur voorkomen. Op de mechelse afkomst der zuster zinspeelt Pascha (zie citaat). Dat jaar moet de kleding geschied zijn op de maandag na de tweede zondag na pinksteren, zoals blijkt uit Pascha's verwijzing naar het evangelie van de zondag *Lc. 14. 16-24* (Bruiloftsmaal). Bij wijze van inleiding resumeert hij zijn preek in eucharistische zin van daags te voren, terwijl hij nu het zelfde evangelie op de ceremonie toepast, en wel volgens zijn verhouding van officierende prior tov. de zuster waarbij de Parabel van de verloren zoon als verder thema dient. Het is wel niet meer dan een rhetorische ontkenning, wanneer hij beweert: *Dochter, ic en kenne uwen staet niet. Maer ick laet mij duncken: al en haddij soe hoeverdich niet geweest, ghij en hebt soe oetmoedich niet geweest, ghij en hebt u somwijlen wel ongaen in licht hoverdien ... Om dan alle oersake te scouwen, soe hebdi voer u genomen een ander propoost. Daer om sijt gij hier gecommen ende begert al dit te latene ende gelove<n> gode gheboorsamheyt, reynicheyt ende vertijdinge van allen eygenen goede* (*f. 306 r-v*). Toch vervolgt hij: *Ghij comt hier oock als een verloren dochter. Ende het schijnt dat ghij te nacht hebt liggen peysen: Ick waer gherne totten staet der heyliger relegien, ende ic en vercrijge mijn begerte niet. Daer omme ick wil gaen opstaen. Ende ick wil gaen tot mijnen vader, der preoor vanden carme-**

17. F. 320 v - 343 r: Ter profession vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) Lieve dochter, ick heb u gevraeght... Lieve dochtere, want ghij tot uwen verstandegen jaeren comen sijt, soe weet gij eens deels wat gij aenverdt, maer niet soe wel alst van noode waer... (*expl.*) Want paulus seyt oock: Brueders, en laet gheen sonde regneren in mijn ziele, want is mijn siele u rijcke, en wilter dan niet (f. 343 r) regneren, ende eest uwen reen, wilter dan in setten diet wilt u verleenen die coninck des hemels. Amen ²⁶.

ly<t>en, die hier nu is. Ick wil hem gaen thoonen mijn begerte (f. 307 v-308 r). Zo wijst hij ten slotte op haar mechelse herkomst: *Want wat gods oogen aensiet, dat wert levende. Die oogen des beeren en sijn niet gelijck dat bas<i>liscus, die met sijnen gesichte den menschen doet sterven. Maer hij is u, dochter, voer-gecomen ende heeft u aen-gesien, doen ghij noch te mechelen waert. Hij heeft u ghetrocken na hem met sinte Augustijn uten lande der ongelijckenessen* (noteer dit motief van de regio dis-/similitudinis). *Want god die compt totter zielen ende bidt hem haer (!) om te minnen ende seyt aldus: Dochter, bebt mij lief. Ende en soude men niet seggen, dat dat een onwijs vrijer ware, die aldus hem selven noode, die hem niet lief en hadde... ende dat hij daeren-boven altijt gestadich bleven...?* (f. 314 v-315 r).

Grootmoedig wijst hij haar op de diepere zin van haar staat van lekezuster: *Die int coninckx hove sijn, die sijn vrij; sij sijn sonder assijse, al waer <by?> die minste van sijnen dienaren. Dus sult gij oock seggen, dochtere, al en condij niet gecomen totten meesten staet. Want ghij en sult geen nonne sijn, men en sal u niet te rade roepen, ghij sult ongeacht benen gaen ende doen die snoetste wercken. Emmers, wat gij doet (= ook doet), segt, ic en wil wt des coninckx dienst niet... Siet, dit sijn trappen, daer-doer dat ghij sonderlinge op sult gaen den perfecten wech der oetmoedicheyt, als minder te sijn dan die mindere, minder dan us gelijcke, ende minder dan die alder-minste... Ende die de minste is in sijn eyghen herte, die sal die meeste sijn int herte gods* (f. 313 r-314 r).

(26) Deze professie moet plaats gehad hebben in 1513/4 (zie p. 41, n. 25), en wel op de 14de zondag na pinksteren (zie verder). Vooraf geeft Pascha met het oog op de plechtigheid een 'vermaen' over de professie, en wel in het vervolg van de gedachtengang over de Parabel van de verloren zoon van het vorig jaar. Bijna alle motieven worden hernomen, maar toch iets dieper uitgewerkt. Bv.: *Dochter, al en sijtij niet werdich geweest te sijn een kint gods us vaders, ghij sulles nu werdich werden, ende die (= dit?) verdient die dueght der grondeger oetmoedicheyt; ende hoe ghij hooger pijnjt te climmen inder graet der perfectien, hoe ghij u pijnen sult dieper te dalen inden gront der oetmoedicheyt. Daer-om spreect met abigael: ick wil sijn een marte ende gheen coninginne. Ende metter suverder maget ende moeder marien verkiest te sijne een dienst-deerne ws beeren ws gods. Ende want ghij hier comt in dus-daniger oetmoedicheyt ende segt: ick wil professie doen..., siet met deser oetmoediger vernederinge of verminderingen ws selfs soe werdij grootelijck ende hooelijck verheven...* (f. 327 v-328 r).

Dit 'vermaen' breekt Pascha plots af, om zich tot de communiteit, die voor de zondagsmis aanwezig is, te richten in een homelie over het epistel en het evangelie van de zondag (*Gal.* 5. 16-24; *Mt.* 6. 24-33): *Maer want beden sondach is ende hier veel sijn, die noch evangelie noch epistole van desen dage behoort en hebben* (vgl. p. 35, n. 13); *ende om-dat ghij hier <niet?> soe vele sermonen en boort alst wel behoeven souwe, soe willich daer-af spreken tot leeringen ende stichticheyt van ons allen* (f. 330 r)... *Ende het dint zeer wel geestelijcke persoenen...* (f. 331 r). Te midden van allegorische toepassingen op het kloosterleven geeft Pascha tussendoor een diepere beschouwing als over de onderscheiden rangen in de communiteit: *Al is die prelaet boven al in werdicheyt, ende die nonnen boven die lerie* (waarschijnlijk te lezen: *lekesuster*), *nochtans eest mogelijk dat een leke-suster meer sal verdienen met haren oetmoedegen wille dan een nonne, die inden choor staet en singt oft een suster (mater?) in sijnen (!) staet. Want na grootheyt der minnen, daer-wt dat die wercken gedaen wert (= werden), daer-na wert gegeven die grootheyt des loens van gode. Ende die die minste is in sijns selfs eigen (lees oogen), die sal die meeste sijn in die oogen gods. Dochter, inden tijt der temptacien ende den (= der)*

God sij gelooft van desen
Als god wilt, salt beter wesen.

Bidt voer mij die dit screef
Want hij naect van dughden bleef.

Gescreven bij mij Jan van Froen- // hoven ²⁷ Ten tijde van suster Josij-
// ne tsonincx vrouwe van desen // goeds huys ²⁸. Anno .M.ccccc. // ende.
.xliiij. opten .xij. // dach van december. // .ter gods eeren. // volbracht. +

3. *Ontleding*

a. De kopist *Jan van Froenhoven*, blijkbaar de biechtvader van het *Goeds-huys* ²⁹, verrichtte zijn werk in 1544 volgens oudere hss., waarschijnlijk uit het karmelitesse klooster te Vilvoorde afkomstig. De minderwaardige tekst laat vermoeden, enerzijds dat de kopist niet altijd zijn tekst verstond en slechts matig taal en inhoud beheerste, anderzijds dat de tekst hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk niet door Jan Pascha zelf werd te boek gesteld, maar door zijn toehoorders *uuten monde des predicaers*, zoals het elders in dergelijke gevallen heet. Dit verklaart allerlei schrijffouten, die grotendeels vergissingen lijken, omdat de woorden op het gehoor af werden opgetekend.

Al biedt het hs. aldus niet een door Pascha zelf neergeschreven tekst, toch kunnen wij wegens de directheid, soepelheid en eenvoudigheid er van aannemen, dat het *reportatum* zijn geest, leer en taal voldoende getrouw weergeeft zodat we daarmee tot de persoonlijkheid van de predikant kunnen doordringen. In elk geval hebben we de zekerheid, dat we echt uitgesproken sermoenen, heet

*pruevingen soe suldij een opsien hebben op dese voerseiden heyligen vaders. Ende wanneer die duyvel comt ende bringt te voeren hoverdie der werelt, dan dinct aen haer oetmoedege gehoorsamheyt, haer naect bloot ombehangentheyt (vgl. afghescheydenheit) ende laet u daer-na wel sijn, op-dat ghij den ermen christo naect ende bloot moeght na-volgen (f. 339 r - 340 r) (merk dit nudum Jesum nude sequi van de patristiek dat hier zoals in de *Imitatio* doorklinkt).*

(27) Deze naam komt niet voor in het *Obituarium* van Troost. Er is wel een *Suster cristinen van froenhoven*, gestorven op 23.4.1508, die tweede *suppriorinne*, welke 34 jaren dit officie vervulde (*o.c.*, p. 52). Ook nog een *Henryck van Froenhoven* (*ib.*, p. 43), van wie de data ontbreken. Zo moet de familie *Van Froenhoven* met Troost wel te maken hebben gehad. Er stierf in 1500 te Brussel *Johannes Froenhoven* (zie Koch, *Die Karmeliterklöster der niederd. Provinz*), maar ons hs. dateert uit 1544. We kunnen onze kopist aldus niet nader identificeren.

(28) Van een *suster Josijne tsonincx*, die waarschijnlijk priorin van het klooster was, vinden wij geen melding in het *Obituarium* van Troost. Zo ontbreekt ons ieder houvast om deze persoon te bepalen, alsook haar convent. Aldus weten wij niet, aan welk klooster dit hs. oorspronkelijk toebehoord heeft. Vermoedelijk betreft het wel een karmelietessenklooster in het brabantse, waarschijnlijk zelfs in het brusselse.

(29) Alle gegevens ontbreken ons, om de persoon van *Jan van Froenhoven* (naam van herkomst: Vroenhoven, B.-Limburg?) en van *Josijne tsonincx* en de plaats van *Goeds-huys* te identificeren (zie vorige nn. 27 en 28).

van de naald, voor ons hebben, en niet vormelijk aan de schrijftafel opgestelde 'model-preken'.

b. Het handschrift bedoelt kennelijk een geheel van 'sermoenen, die ghepreect sijn ter cleedinghe ende professien vanden susteren der oordenen Montis carmeli int besloten cloester tonser liever vrouwen ten troost' over te leveren, wat er op wijst, dat een kloostertraditie daaromtrent bestond, om deze gelegenheidssermoenen hoog te waarderen, ze op te tekenen en te bewaren, hetzij ten nutte van de betrokken zuster, hetzij ten gebruike van de communiteit. Hier ligt een *geloftenvroomheid* voor.

De verzameling vervalt in twee delen : f. 1-187 ; f. 188-343. Waarop deze indeling steunt, wordt niet gezegd. Wij vermoeden, dat dit wijst op het bestaan van twee afzonderlijke hss., waarin de sermoenen oorspronkelijk opgetekend werden en waaruit Jan van Froenhoven ze nu overneemt.

De rubrieken vermelden de aard der sermoenen, die alle in het karmelitessenklooster te Vilvoorde naar aanleiding van de kleding en de professie der zusters aldaar werden uitgesproken (wat op een paar uitzonderingen na, die de titels aanstippen, ook het geval is), alsook het auteurschap er van. Het tweede deel wordt algeheel aan Pascha toegeschreven : *sermoenen, die ghepreect sijn... vanden selven meester Jan van paesschen...*, terwijl de toekenning van het eerste deel aan Pascha enigszins beperkt wordt : *Ende heeft al meest gepreect die eerwerdeghe meester Jan van paschen...* De draagwijdte van de beperking wordt klaar uit de rubriek van het voorlaatste sermoen : *Dit sermoen is gepreect vanden eerwerdegen vader in gode brueder gielis de leeu ter cleedinge van suster kathrijnen knibbers*. De laatste preek, die de zelfde trant als de voorlaatste ver-raadt, betreft de professie van die zelfde zuster. Zo mogen we besluiten, dat de verzameling opzettelijk zo aangelegd werd, dat de voorafgaande preken f. 1-152v alle van Pascha zijn, terwijl de laatste twee van *brueder Gielis de leeu* stammen. We menen dan ook te mogen afzien van een formele bewijsvoering van Pascha's auteurschap, die wel op grond van interne kritiek mogelijk is, maar enigszins omslachtig zou worden.

c. Over de geschiedenis van het karmelitessenklooster *tonser liever vrouwen troost* kunnen we kort zijn. Terwijl na de verwoesting door de Geuzen in 1578 het klooster binnen Vilvoorde heropend werd (1586), was het oorspronkelijk gevestigd in het dorp Peutie (ten O. van Vilvoorde) in het aloude Begijnhof OLV.-ten-Troost, dat wegens het geringe aantal der overlevende begijnen gedeeltelijk aan de in 1468 uit Luik verdreven karmelitessen werd afgestaan bij overeenkomst tussen, enerzijds de generaal der karmelieten Joan-

nes Soreth³⁰, kardinaal Onifrius en Karel de Stoute en, anderzijds de 7 overblijvende begijnen (1469). Ondanks deze hertogelijke beschikking bleef de verhouding tussen begijnen en karmelitessen gespannen, ook nog in de eerste decennia der 16e eeuw, wanneer Jan Pascha er kwam preken³¹.

d. Aan Pascha, prior te Mechelen, was de zielzorg voor het karmelitessenklooster in het nabije Peutie in zijn hoedanigheid van *visitor* opgedragen. Volgens de inleidende rubriek van het hs. was dit reeds het geval in 1507: ... *Jan van paschen ... visiteerder des selfs cloesters voerscreven, dat eerste sermoen ter professien van suster gilette ragant gewielt int octave vanden heylighen sacramente int jaer ons heeren .M.vc. ende vij.* Wanneer hij deze functie voor het eerst verkreeg, weten wij niet; sindsdien zal hij ze wel blijvend bewaard hebben. Uit een brief van de provinciaal Walter van Gelre dd. 17-7-1519 vernemen wij, hoe hij samen met Nicolaus van Lier, prior te Brussel, aangesteld werd tot vicarius en commissarius te Peutie. Uit de brief (zie *Document III c*, p. 24-25) leren wij, hoe Pascha door zijn oversten gewaardeerd werd en welke macht en taak hem bij deze opdracht gegeven werden.

In deze hem toegewezen functie en met het aanzien, dat hij, zoals wij zagen, binnen en buiten de orde genoot, stond hij voor een goed deel in voor de geestelijke vorming der religieuzen. Juist in dit verband moeten wij zijn hier bewaarde gelegenheids-sermoenen lezen, om daaruit als uit een tijdsdocument de geest en vroomheid zowel van Pascha als van dat karmel-midden uit die tijd aan te voelen.

e. Een der voornaamste taken van Pascha als *visitor* was het, de plechtigheid van de kleding en van de professie der zusters in naam van de generaal en provinciaal voor te zitten. Deze gebeurtenissen tijdens de hoogmis. In het koor door haar medezusters binnengeleid naar haar knielbank voor de tralies, staat de jonge zuster tegenover de officiant, die haar vraagt³²:

(30) Zie hiervoren p. 9 en n. 22.

(31) Naar nadere gegevens zie men: Ed. Terwecoren, s.j., *Notre-Dame de consolation à Vilvorde*. Bruxelles, 1852;

H.P. Vanderspeeten, s.j., *O.L.V. ten Troost te Vilvoorden*, Brussel, 1853/1909; id., *Notre-Dame de Consolation*, Bruxelles, 1878;

kritische samenvatting en overzicht door Adrianus Staring, O.Carm., *The carmelite sisters in the Netherlands in Carmelus*, 10, 1963, pp. 56-92, voor Vilvoorde pp. 72-78, met bibliografie.

Felicianus a S. Walburga, O.Carm., *Kort begryp van de Historie van het Oudt vermaerd mirakuleus Beeldt van O.L.Vrouw van Troost...*, Brussel, 1683. Brussel, KB. hs. 20634, t. II, f. 378-396.

R. Marijnissen, *O.L.Vrouw ten troost van Vilvoorde. Onderzoek en behandeling in Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 4, 1961, p. 76-95 (met reproducties en literatuur: ikonografische studie).

(32) Wij geven de tekst uit het *Ceremonieboekcken voor de Inleydinge, Kledinge, Professie, ende Vieringe van den vyftigh-jaerigh Jubilé Van de Religieuse Susters van*

Bruydt, wat is U.E. begeerte? waer op sy dan antwoordt: Ick versoecke door de Bermhertigheyt³³ Godts geproeft te worden onder Gehoorsaemheyt, Armoede, ende Suyverheyt in 't geselschap van u-lieden Orden, onder een eewich slot...³⁴

Naer dese antwoordt stelt men haere keers op den kandelaer, ende het sermoon begint, in het welke men verhandelt de swaerigheyt en strengigheyt van de Religie, ende der wesentlycke Beloften; ende het selve ge-eyndicht wesende, soo vraecht den genen die den dienst doet weder-om van de Bruydt: *Bruydt dunct U.E. dat gy het selve sult konnen volbrengen? waer op sij antwoordt: My betrouwende op de Gratie Godts, ende steunende op de gebeden van myne Mede-susters, sal myn devoir doen om al 't selve te onderhouden* (p. 14-15).

Bij de kleding volgt hierop de wijding en de overreiking der religieuze klederen; bij de professie het uitspreken der geloften, telkens met aangepaste ceremoniën, waarna de H. Mis en de afsluitende plechtigheden. — In dit kader vonden de gelegenheidssermoenen van Pascha plaats.

f. Deze preken gunnen ons een uitzonderlijke mogelijkheid, om inzicht te krijgen in de geestelijke vorming van de jonge karmeliten uit de eerste helft der 16e eeuw, waarbij we toch rekening moeten houden met de omstandigheden die uiteraard beperkingen meebrachten. Het kledings- en professiesermoen veronderstelt het onderricht, dat de jonge religieuzen kregen tijdens het noviciaat door de pater, de mater en de novicenmeesteres en door eigen lezing. Bovendien sluit de feeststemming van de preek voor familie en zelfs zondagspubliek volledigheid en uitdieping van bepaalde punten uit en brengt het gevaar van maakwerk en conventie mee, terwijl het verplichte thema zijn clichés enz. oplegt.

Toch kan een nadere ontleding van deze prekenverzameling leerzaam zijn. Al dadelijk bv. valt op, hoe Pascha van uit een liturgische geest spreekt: het gelegenheidssermoen is in het verloop van de kloosterlijke plechtigheid ingebouwd, waardoor het zijn wijding en ernst krijgt en waarin het zijn eigen formele functie vervult: voorlichting en maning van de zuster bij de aanvaarding van haar nieuwe staat. Anderzijds beseft de predikant zijn liturgische ver-

de Alderbeylighste Maget en Moeder Godts Maria des Berghs Carmeli, van de Vlaemsche-Nederlandsche Provincie. Antwerpen, Franciscus Muller (*typis Knobbaert*) (*Facultas*: 1719). Dit blijkt de eerste druk der rubrieken te zijn. Een vroeger hs. konden we niet vinden. De ceremoniën zullen in hoofdzaak de zelfde gebleven zijn.

(33) Blijkbaar volgde Pascha een enigszins andere formulering: *Ic begere die bermherticheyt gods* enz.: hierop geeft hij uitvoerige verklaringen, waarbij de barmherticheit Gods een belangrijke plaats in zijn vroomheid blijkt in te nemen.

(34) Bij de professie luidt het antwoord: *Ick begeere door de bermhertigheyt Godts geprofest te zyn, ende te leven onder de Geboor-saembeyt, Armoede, ende Suyverheyt in 't geselschap van u-lieder Orden, onder een eewigh Slot, en dat totter doodi toe* (o.c., p. 53-54).

plichting om op de zondagen de aanwezige communiteit of gelovigen de geloofsverkondiging van het dagevangelie voor te houden. Meestal koppelt Pascha zijn uiteenzettingen aan het ritueel der plechtigheid, waaraan hij zijn voornaamste themata ontleent. Zo valt een sterke klemtoon op Gods barmhartigheid, waarop de jonge religieuze haar leven moet bouwen, en op de drie kloostergeloften en de karmelitaanse kloostergeest, waarin de kloosterlinge haar godsverhouding moet ervaren.

Het zou ons te ver voeren, een alzijdige ontleding hiervan te geven om van hieruit de spiritualiteit zowel van Pascha als van het 16de-eeuws kloostermilieu te schetsen. Het volgende moge volstaan. Er is een ernstige wil tot het volmaaktheidsleven, waarbij de symptomen van het algemeen kloosterverval nauwelijks ter sprake komen. Bevreemdend is wel, dat de Soreth-hervorming nergens formeel beklemtoond wordt. De predikant is een geleerde (speciaal merkt men zijn vertrouwdheid met de bijbel), maar laat buiten een paar gevallen alle geleerdheid terzijde, om concreet verstaanbare waarheid en taal te spreken. Diepere gedachten kan men als basis van deze vroomheidsbeleving wel nu en dan aanvoelen, maar ze wijken meestal voor het praktische en ascetische. Sacramentswaardering (doopsel, biecht, eucharistie) is overal aanwezig, maar wordt niet organisch in de totale geloofsbeleving uitgebouwd. Het diepere verenigingsleven met God wordt niet uitdrukkelijk naar voren gebracht, waarschijnlijk omdat het gebedsmoment binnen het kader van het geloftensermoen als 't ware niet paste. Het bruidschapsmotief wordt wel onderstreept, maar zonder mystieke uitdieping.

De persoonlijkheid van Pascha kan men wellicht het best weer spiegeld vinden in zijn taal en stijl: sprankelende humor (waarbij het gevaar voor onkiesheid enz., althans naar ons modern aanvoelen, niet denkbeeldig is), grillige en spontane opmerkingsgave, kleurrijke, wellicht enigszins conventionele symboliek (bloemen, vogelen enz.), directheid van woord, spreuk en beeld. Zo kan men allerlei nipt-genoteerde uitingen van het volksleven en van het tijdsbeeld aantreffen. Aldus kan men hier de ganse gamma van verbeelding, gevoeligheid en inleving, eigen aan deze sfeer, opstellen en karakteriseren. Dit alles typeert Pascha als een graag beluisterde, ijverige, ietwat wijdlopipe, meelevende kloosterpredikant. Naast rustig kabbelend proza is er bv. een passus als de volgende, waarin men wellicht het best zijn schoonste mogelijkheden kan afmeten :

(f. 57 v) Dat terwēcoren moet sterven oft het blijft alleene (vgl. *Jo.* 12.24-25). Het (lees *hoe?*) is dat te verstane? Want dit staet gescreven in eender evangeliën aldus: Wee hem, die (f. 58 r) alleen is (vgl. *Eccli* 4.10). Ick segge: alleene ende nochtans niet alleene. Die haet is alleene. Maer heb

ic lief mijnen even-menschen, ic en ben niet alleene, maer ic ben twee. Want die buyten sluet sijnen even-menschen, die is een. Ons lieve heere die leert ons aldus bidden inden pater noster ende seyt aldus: Vader onse... Altoos seyt hij: ons, niet mij, maer ons, daer-inne dat besloten worden twee personen, niet een alleene. Sus is caritate, ende liefde sullen wij dan hebben tot allen menschen. Gheestelijcke menschen sullen (f. 58 v) alleen sijn inder kercken ende nochtans niet alleene, maer alleene inder ynnicheyt, alleen inder colken (= *celkens?*) alst sijn mach, alleen int waechuys. Dats alleene inder gedachten: niet onsuvers te dincken, noch ijdelheyt noch quaetheyt. Maer men sal dat herte ende die gedachte op-sturen met alder innicheyt tallen plaetssen ende innicheyt inder herten ende inder gedachten. Ten sij dan dat dat terwen-coren sterve, het blijft alleene... (f. 79 v) Ende als wij voert geseyt hebben: al eest datter vele sijn, die tsamen loopen, nochtans één van hem allen ontfaet den loen (*1 Cor. 9.14*). Wat verstaen wij bij dat een? Dat een is, beteekent: een die vereenicht is met god ende met sijnen evenen-menschen. Niemand en mach daer een sijn, die niet gebonden en is metten banden der liefden gods ende metten banden der liefden van sijnen evene-menschen. Want die liefde is eenen bant makende van twee een. Als aldus eest die met u minnen: soe gonnick u allen goet; ic vergonne u alle scande; sijdijs drueve, ic ben ooc drueve; sijdijs blijde, ic ben oock blijde; wat gij wilt, dat willick oock. (f. 80 r) Aldus maect die minne van tweek een, ende oock van vele een. Exempel. Die liefde gods is die wortele vander liefden tot mijnen evenen-menschen, ghelijc dat een mijn hant sijn vijf vingeren, sij sijn verscheyden van een, maer nochtans schijnen sij vereenicht in eender palmen. Sus eest metter liefden gods ende metter liefden tot mijnen evenen-menschen. Ende weder-om in contrarien: en heb ic god niet lief, [en] ic en ben niet een, maer ic ben gescheyden in tweek, want ic stae in sonden; ende god ende sonde dat sijn twee. Sinte Augustijn seyt: Als ick segge een sondich mensche, dan eest twee gelijk: sondich dats een, ende mensche dats twee. Laet dan achter, seyt Augustinus, dat ghij (f. 80 v) ghemaect hebt ende houdt dat god gemaect heeft (*Tract. 12, n. 13 in Jo; PL. 35, c. 1491; Brevier nocturn maandag na Pinksteren*). Wat heeft god gemaect? Den menschen. Wat hebt gij gemaect? Die sonden oft sonderse. Dus dan weest een, ende laet achter alle tweeheyt, ende weest gebonden metten bande der liefden gods ende ws even-menschen. Want één, als ick geseyt hebbe, ontfaet den prijs (*vgl. 1 Cor. 9.24*).

Ick hope, dochter, dat ghij hier niet en compt een sonderse, maer één, wel gesuvert... als wijlen eer quam[en] maria magdalena inden huysen vanden pharaseus... (f. 81 r) Daer staet oock gescreven, dat martha die suster van maria seer sorchfuldich was om onsen lieven heere ende sijn discipulen wel te dienen, als hij daer quam ter herberge. Ende maria stelde haer rustelijck te sittene bij die voe- (f. 81 v) des heeren. Martha die heeft den here beclaecht over haer suster Maria, ende seyde: segt haer, dat sij mij hulpe. Die heere antwoerde ende seyde: Mart<h>a, Martha, ghij sijt seer sorchfuldich (*Lc. 10. 38-42*). Recht oft hij seggen woude: ghij sijt al menichfuldich, ende één is nochtans van noode. Daerom hadde ons lieve heere marien veel liever dan martha, want sij was al eenich ende onbecommert van allen dinghen, staende inder blooter minnen gods. Daer-

Ier begint onzer liever
 vradige pelgrimagie/ach
 veruolghende die pelgrima
 die van onser lieve heere
 verrijck inder groote bouck
 start. Ende want wij nu
 datte die heilige plaetse
 versocht hebben daer die
 ghedeneide heere Ihesus gheleide heeft
 ende ont oock ghewent hebben in zijn
 heylig kenen: ende soot, ende Christus
 ende wij comen sijn om ons laatste vorlof
 te nemen inder heertich van Sion. soe wil
 ons Senorie vorder te wandelen wat
 ick noch beste noch sien ter werelt
 en hebbe. Soe wille ick voort gach totter
 doeninghe oft cluse van Martharum
 van Roomen. Dat wulke is up ix ick
 nae dat verstaen paradys. Ende dat
 daer omme want ick Senorie vort heb
 be om mij te vennen in dat kenen en
 soot van die glorieuse maghet Maria
 want van hare ghestreken staet.
Qui me reluciant: habebunt vitam
eternam. In suldy wecten dat dese
 oeffeninghe ghemacht sijn up ix
 zoeken heylent. Vne wulke sijn drie
 comen om hare te comenre als een.

Pl. 4. Houtsnede Maria Hemelkoningin, vooraan in hs. J. Van der Linden.
Natuurlijke grootte. Zie p. 76.

om, dochter, sijt altijd alleene inder gedachten, hoe dat aldus alle mijn gedachten sijn één, als icse voege inder caritate ende liefden. Ende aldus hopick dat gij één sijt, niet loopende noch dwalende tot allen steden ende tot allen personen, maer vereenicht metten banden der liefden gods ende ws evenmenschen.

§ II. 'EEN GHEESTELIJCKE PELGRIMAGIE'

Reeds veel aandacht werd aan het hierboven genoemde werk besteed, omdat het een voorname schakel bleek te zijn in de ontwikkeling van de Kruisweg-devotie in W.-Europa, dank zij vooral de ontleningen daaruit door de delftenaar *Adrichem*, die door zijn latijnse werken over het H. Land hieraan grote verspreiding bezorgde. Dit punt willen wij hier niet aanraken¹, al menen wij dat het kritisch onderzoek nog halverwege bleef steken, m.n. de bronnenstudie, waarbij blijkbaar alleen de Kruisweg-devotie in het brandpunt van de belangstelling stond, op gevaar af van een eenzijdige vertekening. We moeten nl. onderscheiden 1. de gegevens over de pelgrimstocht naar Jerusalem en over de heilige plaatsen; 2. de overwegingsstof, die als hoofdzaak van het werkje de leiddraad van de geestelijke pelgrimstocht vormt. De 'overdenkingen' over het leven van Jezus zijn vermoedelijk aan bestaande Jezus-levens ontleend. De oefeningen en de gebedspraktijken, die ingelast worden, zijn waarschijnlijk uit de vroomheidsliteratuur van die tijd overgenomen. Daarom zal pas een verder in beide richtingen doorgezet bronnenonderzoek ons een beter inzicht geven in de al of niet oorspronkelijke geest van Pascha, zodat wij hem een grondiger verantwoorde plaats in zijn tijd kunnen toekennen.

Bovendien moet men rekening houden met de *pelgrimsspiritualiteit*, zoals zij in die eeuw personen en volkslagen bezielde², die

(1) Wij verwijzen alleen naar het samenvattend en dieper borend artikel van Fr. Joannes a Jesu, (Audenaert), O.C.D., *Enkele nota's over het aandeel van Jan Pascha, O.Carm., in de ontwikkelingsgeschiedenis van onze Kruisweg* in *Archivum Carmeli Neerlandici*, I, 1963, pp. 44-82 en *Collectanea Carmeli Neerlandici*, I, 1963, pp. 26-64 (pro manuscripto).

(2) We denken bv. aan de Broederschappen van de Jerusalem-vaarders in vele steden van Noord en Zuid, aan de beroemde schilderij van Jan Scorel van de Jerusalem-vaarders, aan de processie-vroomheid, speciaal de spiritualiteit van de Palmzondag, zoals zij o.m. bij A lijt B a k e tot uiting komt, aan *Dirc Van Paesschen*, de antwerpse reder die Palestina-vaarten organiseerde (zie p. 7, n. 8). Dit is trouwens een europees verschijnsel, zoals blijkt uit het geestelijk avontuur van S. Ignatius van Loyola, die in de eerste jaren na zijn bekering in 1517 bij het zoeken naar zijn vorm in de nieuwe dienst van God geleid werd door het motief van de pelgrimstocht naar Jerusalem en wiens levensverhaal dan ook typisch betiteld wordt als *Le Récit du Pèlerin* (1922) — *Der Bericht des Pilgers* (1955). NB. We kunnen niet uitmaken of Pascha voor dit werk zich liet inspireren door het verhaal van zijn medebroeder Magister Johannes Fridach uit Dusseldorf, met zijn werk: *Tractatulus...*

ons, moderne mensen, zo weinig ligt, maar die we enigszins concreet konden aanvoelen tijdens de pelgrimstocht van Paus Paulus VI in het begin van 1964: tocht naar de bron van het christelijk leven, symbool van de aardse pelgrimstocht enz. Pascha heeft in zijn werk een drang van zijn tijd aangesproken en die op zijn beurt gevoed en verder gedragen.

Dit alles moeten wij hier terzijde laten, om aangaande dit werk slechts op één bibliografisch gegeven in te gaan. Immers het lijkt ons de moeite waard, ons bij dit beroemde werkje aan een kritische uitweiding te wagen, omdat de bibliografen een typisch verwarde voorstelling van de oorsprong er van opgehangen hebben. De oudste vermelding er van komt waarschijnlijk wel van *Christianus Adrichem*³ uit Delft, die in zijn *Ierusalem, sicut Christi tempore floruit, et suburbanorum, insigniorumque historiarum eius brevis descriptio*, Keulen, Godefridus Kempensis, 1584, een *Catalogus auctorum, quibus in concinnanda delineatione & descriptione Hierosolymitana sum usus* (p. 222-8)⁴ inlast, waaronder hij vernoemt: *Peregrinatio cum exacta descriptione Ierusalem et locorum sanctorum, autore S. Theologiae Doctore Ioan. Pascha Carmelita Mechliniense, quam anno 1527. perfecit. impressa Lovanii per Vellaenum anno 1563* (p. 225).

Hoe kwam Adrichem tot deze verklaring? Alles wijst er op, dat hij uitsluitend van het drukje van Pascha's werk 1563 is uitgegaan. De titel is inderdaad een goede vertaling van het diëtse titelblad, waarin de twee elementen van het werk naar voren worden gebracht: *Een devote maniere om gheestelyck Pelgrimagie te trekken...*, en vervolgens: *Met die rechte gheleghenthey der heyligher plaetsen, so bescheelijck beschreven, al oft mense voor ogen sage*, naast de toeschrijving aan Pascha: *Ghemaect by wijlen Heer Jan Pascha... tot Mechelen*, en het drukkersadres. Met dit voor ogen moeten wij ons afvragen, wat de niet daarop voorkomende nauwkeurige notitie *quam anno 1527 perfecit* wel kan inhouden, en m.n. waarop *quam* terugslaat: op *peregrinatio* of op *descriptio*? Nu is het merkwaardig, dat een datum 1527 ook in het werkje te vinden

quem fecit pro informatione et avisione peregrinari volentium ad terram sanctam secundum omnia quae ipse vidit et expertus est in propria persona illuc proficiscendo (vgl. Hs. 8765-74 KB. Brussel, f. 231 r-247 v). De reis gebeurde in 1474. Vgl. Bernhard Kötting, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*. Regensburg-Münster (Westf.), 1950.

(3) Over Chr. Adrichomius (1533-1585) zie Hensen in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, 5-7; zijn bibliografie in *Bibliotheca Belgica*, eerste reeks I, A, 108. Zijn faam is vooral gevestigd op zijn beschrijving van het H. Land, waardoor hij o.a. invloed op de huidige vorm van de kruisweg zou uitgeoefend hebben.

(4) Deze *Catalogus* komt ook voor in Adrichomius' *Theatrum Terrae Sanctae* (bv. Keulen, Birckmann, 1628, na p. 228).

is. In de opdracht van Pascha's werk aan zijn nicht *vrouwe Katherine Brussaert, abdisse des Godshuys van Bynderen by Helmont*, schrijft de uitgever *Petrus Calentijn: Ende dys te liever ende te vierigher, als ghy ghedenct dat uwen geminden broedere onse neve, Heere ende M. Henrick Brussart salig. mem. selve in persoone ende lichamelijcken die (plaatsen) gevisiteert heeft, waer af ick onlancx noch bescheet ghesien hebbe: geschreven metter hant vanden Guardiaen van Syon, ende Commissarius vanden heyl. lande vander date anno M.D. ende xxvij. den vij. Octobris...*⁵ (f. 2 v). De datum 1527 uit deze woorden betreft niet een biografisch gegeven omtrent Pascha, maar de pelgrimstocht van de Heer Brussaert. Het lijkt nu wel uitgesloten, dat Adrichem zijn datum uit een andere bron zou geput hebben.

Anderzijds weten wij uit de verklaringen van Pascha zelf, dat hij zijn beschrijvingen niet als ooggetuige bij persoonlijke reis aanvoert, wijl hij in zijn *Prologhe* getuigt, dat hij zijn geografische gegevens heeft *ghenomen wter schriftueren van verscheyden pelgrims, die de voorschreven heylighe plaatsen lichamelijcken versocht hebben*' (f. 3 v). Aangezien Adrichem de pelgrimstocht van Brussaert uit 1527 op Pascha overbrengt, moeten wij zijn notitie vertalen als: *Een pelgrimage, welke Pascha in 1527 verrichtte*, zodat het *quam* op *peregrinatio*, en niet op *descriptio* terugslaat⁶. Adrichem schiep hiermee ongewild een foutieve voorstelling van zaken, die de latere bibliografen in de war zou brengen⁷. Immers we moeten aannemen, dat Pascha zelf geen pelgrimsreis in het zelfde jaar als de Heer Brussaert heeft ondernomen, en dat Adrichem met zijn datering wel degelijk — totaal ten onrechte — de persoonlijke *peregrinatio* van Pascha op het oog had, en niet zijn *descriptio Ierusalem et locorum sanctorum*, die hij in dat jaar zou beëindigd hebben. Daarom moeten wij voortaan deze datum als volledig onbruikbaar laten vallen, omdat hij in feite geen verband met

(5) Deze datum zal de facto zowel de pelgrimstocht als het schrijven van de gardiaan betreffen.

(6) Trouwens wanneer we het woordgebruik van Adrichem ter plaatse nagaan, zien wij hoe hij een duidelijk onderscheid vasthoudt tussen *peregrinationem (suam) perficere* (synoniem: *peragere*) en *peregrinationem describere*. Zo schrijft hij: *Mandewyl qui ... suam peregrinationem perfecit et sedulo descripsit ...; Peregrinatio ... Bernardi Breidenbach ... quam ... peregit et ... descripsit ...; Descriptio Ierusalem ... Isbrandi Godefridi ... qui anno 1562. peregrinationem suam perfecit (t.a.p.)*. Grammaticaal gezien zou *Peregrinatio* in ons geval moeten betekenen: *De pelgrimage als boek*; aangezien Adrichem het titelblad vertaalt, zou men denken, dat hij met *perfecit* het boek bedoelde. Evenwel wegens zijn vaste uitdrukking *peregrinationem perficere* heeft hij bij het opstellen van zijn notitie de gedachte van het pelgrimsboek overgebracht naar de pelgrimstocht als historisch feit in het leven van Pascha. Een dubbele vergissing...

(7) Paquot (zie n. 8) is waarschijnlijk de eerste, die deze verwarring van Adrichem, zij het een beetje balorig, aan de kaak stelde.

enige pelgrimage van Pascha, noch met het ontstaan van zijn werk houdt. Dit negatief besluit nopens Adrichem zij meteen het uitgangspunt van onze beoordeling omtrent andere bibliografen.

Er is vooreerst *Valerius Andreas, Bibliotheca Belgica* (1623 ; 1643)⁸. Zijn formulering stellen wij onmiddellijk naast Adrichem's uitspraak, opdat typografisch reeds zowel de verschillen als de gelijkenissen onderling zouden opvallen :

<i>Adrichem</i>	<i>Andreas</i>
1. Peregrinatio	
2. cum exacta descriptione Ierusalem et locorum sanctorum,	Descriptionem Terrae Sanctae,
3. autore S. Theologiae Doctore Ioan. Pascha Carmelita Mechliniense,	...
4. quam anno 1527 perfecit,	quam anno .M.D.xxvij. perfecit.
5. impressa Lovanii per Vellaecum anno 1563	Lovanii, 1563, apud Hieron. Vellaecum,
6. ...	vernacule.

De globale overeenkomst is onloochenbaar, zodat de afhankelijkheid van Andreas tov. Adrichem zich opdringt. 3 moest wegvallen, omdat Andreas de werken van Pascha opsomt. Hij kon gemakkelijk 6 bijvoegen, wanneer hij het werkje hoe dan ook kende. *Sanctae Terrae* vervangt de omschrijving *Ierusalem et locorum sanctorum* uit 2. Opvallend zijn de notities 2, 4 (nu onmiddellijk bij 2 aansluitend) en 5. Hoe kan Andreas de term *descriptio*, die niet in het diets voorkomt, gebruiken, tenzij omdat hij deze bij Adrichem vond? Waarvandaan haalt hij 4, dat letterlijk met Adrichem klopt? De grondwijziging ligt evenwel in de weglating van Adrichem's aanvang : *Peregrinatio cum (descriptione)*, waardoor *Descriptio*

(8) We citeren naar de uitgave 1643, p. 548. Aangaande de notitie van Adrichem merkt Paquot het volgende op : 'Ce passage a jetté dans l'erreur tous ceux qui ont parlé du P. Paschasius, dont aucun n'a lû son ouvrage. Les uns ont crû qu'il avoit fait le voyage de la Terre-Sainte en 1527. D'autres jugeant qu'il étoit trop âgé pour l'entreprendre en ce tems-là, ont crû qu'il avoit attendu jusqu'en 1527. pour en donner la relation. Tous ont été persuadés qu'Adrichomius s'étoit aidé de cet ouvrage pour sa description de *Jérusalem*. Cependant il n'y a rien de vrai dans tout cela (*Memoires...* 1765, I, 450). Paquot overdrijft lichtjes in zijn kritiek. Akkoord omtrent Pascha's pelgrimstocht. Evenwel bevat Pascha's werk degelijk een beschrijving van de heilige plaatsen, zij het ook dat de *gheestelijcke pelgrimage* de voorrang heeft. Dat Adrichem Pascha's aantekeningen niet zou gebruikt hebben, wordt tegengesproken door Adrichem's eigen verklaring en door de vele randnoten in zijn werk, die telkens Pascha's *Pelgrimage* met de betrokken *dachvaert* vermelden (met deze duidelijke referenties kan het trouwens niet zo moeilijk zijn, de feitelijke invloed van Pascha op Adrichem af te tekenen, zodat we aldus meteen Pascha's middellijke invloed op de verspreiding van bepaalde devotie-elementen gemakkelijk zouden kunnen uitmeten).

vooraan komt te staan als uitsluitende en enkelvoudige titel. Materieel gezien is die weglating o.i. maar een slordigheid van de bibliograaf, die zijn gegevens vluchtig en onbezorgd schift en schikt en overschrijft. In feite is daardoor de weergave van Pascha's titel (die Adrichem volkomen geëerbiedigd had), niet alleen onvolledig, maar grondig onjuist en inadaequaat geworden. Pascha's werk is daarmee formeel en uitsluitend als de beschrijving van het H. Land voorgesteld, terwijl dit element slechts op de tweede plaats komt. De ware toedracht er van, nl. een *gheestelycke pelgrimage* te zijn, wordt daarmee totaal weggecijferd. De titel wordt zo ondoorzichtig dat men zou kunnen gaan aarzelen, deze *Descriptio sanctae terrae* met de gedrukte *Pelgrimage* te identificeren, indien de vermelding van de dietse druk 1563 zou ontbroken hebben.

Er is meer. Door die weglating heeft Andreas de notitie *quam anno 1527 perfecit*, die Adrichem — ten onrechte — op de *peregrinatio* van Pascha liet slaan, met *Descriptio* verbonden. Door het puur materieel handhaven van deze woorden wijzigde hij evenwel grondig de zin er van, zodat zij nu moesten gaan betekenen: *Pascha heeft zijn beschrijving in 1527 voltooid*. Dit literair bibliografisch gegeven deelt Andreas mee, zonder goed te beseffen, hoe hij hierdoor de bedoeling van zijn bron verandert en meteen een ten tweeden male vervalst beeld omtrent het ontstaan van Pascha's werk de wereld instuurt⁹. Immers de aldus omgevormde titel en aanwijzing vinden we terug bij *Sweertius, Athenae Belgicae*, Antwerpen, 1628, p. 459¹⁰, enz.

Een pittige variante van Andreas' notitie komt trouwens elders voor. Zo in *Bibliotheca Belgica*, Brussel, 1739, II, 709 van *Foppens*, 1682-1761: (*edidit*) *Descriptionem Terrae Sanctae, quam anno 1517 perfecit...* Evenzo bij *Cosmas de Villiers, Bibliotheca carmelitana*, 1752, II, 68: *Descriptio sanctae Terrae, quam anno 1517 perfecit*. Noemen wij nog: *Norbertus a S. Juliana* in zijn handschriftelijke beschrijving van het karmelietenklooster te Mechelen: (*scripsit*) *Descriptionem Terrae Sanctae quam anno 1517 perfecit* (*o.c.*, f. 114; zie *Document IV*, p. 17). *Cosmas de Villiers* noteerde kritisch: „Error igitur irrepsit in notas numerales à Francisco Swertio designatas 1527. loco 1517. & inde caespitatio Ludovici Jacob qui verbum, *perfecit* anno 1527. accepit pro ipsa peregrinatione activa locorum Sanctorum” (*ib.*). Na wat we hiervoren gezegd hebben, weten wij stilaan hoe de vork aan de steel zit. Het strikte paralle-

(9) Omtrent de onverkwikkelijke discussie aangaande de verdachte afhankelijkheid van Sweertius t.o.v. Andreas zie *Biographie nationale*, t. XXXIV, k. 366 s.

(10) Voor een volledige uitwerking hiervan zie het voornoemd artikel van Fr. Joannes a Jesu Audenaert (p. 49, n. 1).

lisme tussen deze formule en Andreas' notitie (waarvan de literaire herkomst nu vaststaat) maakt het duidelijk dat de datum 1517 een pure verschrijving voor 1527 is. Zo ontglipt ieder gegeven uit onze handen, dat ons zou inlichten omtrent het jaar, waarin Pascha zijn werk voltooide.

Zo komen we tot de slotsom, vooreerst dat alle discussies van de bibliografen omtrent 1517 of 1527 zonder grond en waardeloos zijn, omdat de allereerste bewering daaromtrent simpelweg op een vergissing berust, en vervolgens dat we over geen extrinsiek gegeven beschikken om het werk van Pascha te dateren¹¹.

Het volsta een kort overzicht te geven van de verschillende drukken, die Pascha's werk mocht beleven :

Nederlands :

1. Een devote maniere om gheestelycke Pelgrimagie...
Leuven, 1563. Hieronymus Welle. in 12°, 154 ff.
2. Een devote maniere Om gheestelyck Pelgrimagie...
Leuven, 1568. Hieronymus Welle. in 12°, 164 ff.
3. Een devote maniere om gheestelyck Pelgrinagie...
Leuven, 1576, Hieronymus Welle. in 12°, 149 ff.
4. Een devote maniere Om gheestelijcke Pelgrimagie...
Gent, Corn. vander Meeren, 1612. in 12°, 288 pp. (ongep.).

Frans :

1. La peregrination spirituelle ; Louvain, Jean Bogardt, 1566
2. La peregrination spirituelle... Douai, Jean Bogard, 1584 (zie *Axters, La spiritualité des Pays-Bas*, Louvain-Paris, 1948, p. 172)¹².

Engels :

The Spiritual Pilgrimage of Hierusalem, s.l.; s.d. (± 1630), in 16° (zie *Thurston, The Stations of the Cross. An Account on their History and Devotional Purpose*, London, 1906, p. 74-75).

Ten slotte nog deze kritische vraagstelling. Onze enige getuige omtrent het auteurschap van de *Pelgrimagie* is feitelijk Pieter Calentijn, die in zijn uitgave van 1563 kortweg zegt : ... *soo dan... hebbe ick dit selve boecxken (dat die eerw. Heer Ian Pascha eerstmael in gheschrijfte achter ghelaten heeft) neerstelijcken ghecorrigeert...* (opdracht), en op wie alle latere beweringen, rechtstreeks of onrechtstreeks (bv. langs Adrichem) teruggaan. Graag zouden wij meer bewijzen hieromtrent in handen hebben, m.n. hss., waarop we het auteursmerk zouden kunnen aflezen. Handschriften

schijnt ook geen enkele van de vroegere bio- of bibliografen gekend te hebben. Het getuigenis van Calentijn moeten wij intussen wijselijk aanvaarden, al kan het op een vergissing berusten zo goed als de bewering van Adrichem, en al kunnen bezwaren tegen Pascha's auteurschap geldig gemaakt worden, uitgaande vooral van de inhoud en de bronnen (zie verder), in het bijzonder nu we beschikken over teksten, die zonder twijfel aan hem moeten toegeschreven worden, als vergelijkingsmateriaal. In de *Pelgrimage* vinden wij in feite geen rechtstreekse aanknopingspunten met de Karmelvroomheid of met wat de prekenbundel over Pascha's geest, leer en taal leert. Als enige karmelitaanse trek kan men aanstippen : *door dese Iordane ghinck Helias ons heylighe vader als hy dwater sloech met sijnen witten mantel...* (*dachvaert* 170). — Wat hiervan ook zij, we moeten ons houden aan Calentijn's getuigenis.

§ III. 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Tot nog toe is Jan Pascha hoofdzakelijk bekend en beschouwd als schrijver van : *Een devote maniere om gheestelycke Pelgrimagie te trecken tot den heylighen lande als te Jherusalem Bethleem ter Jordanen &c.*, Leuven, Hieronymus Welle, 1563, in 12°, 154 pp. Wel weet men dat hij nog andere werken zou geschreven hebben, maar deze zijn blijkbaar verloren gegaan, zo meent men algemeen. Daarom was het voor ons geen kleine verrassing, wanneer wij onverwacht op een anoniem werk stootten, dat zich al dadelijk als een onbekend tractaat van Jan Pascha aan ons opdrong.

Bij onze opzoekingen naar de persoon, die men gewoon is geworden 'de schrijfster van de Evangelische Peerle' te noemen, hebben wij ons o.m. laten leiden door de opvallende passus uit dit werk :

O alder liefste, ic heb vernomen van een van onsen pelgrims een alte bequamen inwendigen wech tot onsen conincrijc. Ende aen dat eynde van desen wech leyt die poorte van Syon, dat is dat edelste deel der sielen, ende leyt met die ene side in die coninclijske stadt der eewicheyt, ende metter ander siden aen dat lantschap des lichaems der verganckelicheyt. Willen wy nu door desen wech comen in onsen oorspronc der eewicheyt, so moeten wi ons bloot maken van alle verganckelicheyt ende doorbreken die natuer, ende keeren door desen wech inden binnensten gront der sielen, ende gaen door die poorte van Syon... (III, 56) (Antwerpen, 1542) (vgl. *Ons Geestelijk Erf*, 1928, 203-208).

Deze merkwaardige tekst liet ons vermoeden dat de auteur in een kring van 'pelgrims' stond, levend van uit een vroomheid van *gheestelijcke pelgrimagie*. Daarom onderzochten we hss. in dit verband. Zo stieten we op hs. 21714 der KB. te Brussel, dat *een gheestelijcke pelgrimagie* bevatte en dat reeds van af het begin ons verwees naar een andere voorafgaande pelgrimagie, waarbij het spoor ons leidde naar Jan Pascha. Dit spoor willen wij hier allereerst vervolgen.

Het is dan onze bedoeling zowel het aldus ontdekte nieuwe werk van Pascha als het knooppunt der verbindingen tussen Pascha en de *Peerle* te belichten. Daarom willen wij ons hier allereerst bemoeien met het auteurschap van dit werk (*A*), vervolgens met de beschrijving der hss., waarin wij het vonden (*B*), om daarna een ontleding van het werk zelf te geven (*C*), en met een onderzoek naar de onderscheiden redacties, waarin het werk in onze hss. voorkomt (*D*), en naar de bronnen (*E*).

A. DE AUTEUR VAN 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Ziehier de inleiding van bedoeld werk, volgens de twee hss., waarin wij het tot nog toe konden ontdekken (wij zelf brengen daarin paragrafen aan, die we nummeren, om onze verdere bespreking te vergemakkelijken) (zie reproductie van beide titelbladen *Pl. 2* en *3* tegenover p. 33 en 48).

Hs. A

1. (*f. 1r*) Hier beghint een gheestelijcke pelgrimagie. Nae die gheestelijcke pelgrimagie van Jherusalem

om voert te trecken nae den aertschen Paradijse, te weten tot der cluysen vanden vader Macharius van roomen, welck staet op .x. mijlen nae den aertschen paradijse, soe es dese pelgrimagie gheordineert ter eeden der glorioser maghet Maria, op dat als wij in die voerscreven pelgrimagie van Jherusalem ons gheoeffent hebben in dat leven, doot ende gloriose verrijsenisse ons liefs heeren, ons oeck voert mochten oeffenen in dat leven, doot ende gloriose Hemelvaert vander moeder gods maria, om doer haer heylich leven verlicht te worden en nae ons cranck vermoghen nae te volghen. Want van haer staet ghescreven: Qui me elucidant, habebunt vitam eternam.

Hs. B

(*f. 6r*) Hjer beghint onzer liever vrouwe pelgrimagie, achtervolghende die pelgrimagie van onssen lieven heere, ghelijck inden grooten bouck staet. Ende want wij nu alle die heyleghe plaetsen versocht hebben, daer die ghebenedide heere Jhesus gheleden heeft, ende ons oock gheoeffent hebben in zijn heylich levne ende doot ende verrijsenisse, ende wij commen sijn om ons laesten oorlof te nemen inder kercken van Sion, soe es ons devocie voorder te wandelen. Want ick noch herte noch zi[e]n ter weerelt en hebbe, soe wille ick voertgaen totter woeninghe oft cluse van Macharius van Roomen, dat welcke es up .x.milen nae dat eertsche paradijs.

Ende dat daer omme, want ick devocie oeck hebbe, om mij te oeffenen in dat leven ende doot van die glorieuse maghet Maria, wanter van haer ghescreven staet: Qui me elucidant, habebunt vitam eternam.

2. Item dese pelgrimacie ende oefeninghe es ghemaect op ix hoeykens, te weeten drij croonen om der maget maria daer mede te versieren als een keyserinne, die welcke syn ghemaect van ix bloemen haerder duechden en privilegiën haer van god ghegeven. Den iersten hoet es ghemaect van die goutbloemen haerder excellenter verkiesinghe. Den tweeden van die blaewe veltbloemen haerder eenicheyt, voersichticheyt ende hemelsche ghedachten. Den derden hoet van die fiolette haerder dieper oetmoedicheyt. Den vierden hoet es ghemaect van die lelie haerder suyerheyt. Den .v. ste van die coeren-bloem haer- (*f. 1 v*) der heyligher aermoeden. Den sesten hoet van die mesuete haerder ghehoersaemheyt. Den sevensten van die roode roosen haerder viericher liefden ende goedertierenheit. Den achsten van die akeleye haerder gestadicheyt. Den ixsten hoet is ghemaect van die lavender-bloeme haerder victorien ende glorien.
3. Ende tot elcken hoet suldi nemen ij maechdekens voer u ghespelinnen, die ghij daghelijcks aneroepen sult, om te helpen plucken ende die de moeder gods te presenteren, met twee sancten voer u leydtsmannen tot uwen heylighen inghel ende den inghel raphael, om die maget maria den hoet te presenteren (!) ende te crooneren, op dat die suete moeder gods aenghenaem mach syn ende de gracie te verwerven in haer .x. duechden als warachtighe dienerssen nae te volgen.
4. Soe sal dan een devoet pelgrim daghelijcx een bloemken plucken, overdinckende een puntken ende
2. Nu suldi weten, dat dese oefeninghe ghemaect sijn up .ix. roosen-hoeykens, die welcke sijn drie croonen, om haer te coroneren als een (*f. 6 v*) keyserinne ghemaect van .ix. bloemen haerder duechden,
3. tot elcken hoet nemende .ij. maechden, om te helpen plucken dese bloemen, om Maria die Moeder gods te presenteren, <ende> twe santen,
- om haer daer mede te croonen, up-dat die soete moeder gods aenghenaem mach sijn, ende ons gratie te verwerven, in haer .x. duechden als daer waerachtighe die[r]naeresse nae te volgen.
4. Een devoet pelgherem sal daghelijcx een bloemken p<l>ucken, overdincken ende lesen eenen

- lesende eenen Ave Maria, alsoe daghelijcx een dachreyse voert
5. gaen, oft die veel tijts heeft en sonderlinghe devoecie tot die moeder gods heeft, mach alle daghe lesen tot haerder eeren een
 6. hoeyken, aenroepende te voeren u ghespelinnen met u patronen en leydtsmannen, dat sij met haer ghebet te willen helpen en maria in die ure uwer doot presentteren en haer vermanen, dat ghij haer aerm pelgrim hebt gheweest, op dat sij als een versierde machti- (*f. 2 r*) keyserinne met die drij croonen tot uwer wtvaert
 7. wil coemen, ende houden met dier oeffeninghe daghelijcx een ure silencie, op dat dese gheestelijcke oeffeninge u sij een soete vertroestinghe inder uren uwer doot, als men wesen sal sonder spracke en dan versoenen mach den strenghen rechter over den armen pelgrim, ende die suete moeder

die haer wt alder herten beminnen en dienen.

8. Oock en suldij niet vergeten daghelijcx te nemen u gheestelijck voetsel ende uwen dranck ende te schuylen onder u tinte ende te houden aen u gheselschap, dat ghij in die ander pelgrimagie ghedaen hebt.
9. Maer ofter nu yemant waer, die desen wech en dachreysen zeer vrent dochte, die lese dat leven vanden heylighen vader Macharius van roomen, welck staet int achterste dees boecks, en es ghenomen wt dat vaders-boeck. Welcx leven bescreven hebben .iij. heylighe muncken als Theophilus, Sergius ennde Gommus

Ave Maria ter eeren der glorieuser moeder Maria,

7. ende hauden met dier oeffeninghe daghelijcx een huere silencie, up-dat deze gheestelicke reyse u mach sijn een vertroostinghe inder laester hueren uwer doot, als men wezen sal sonder sprake, op-dat daen dezen oeffeninghe bidden ende versoenen mach den stranghen rechter over den armen pelgherim, ende die g<1>orieuse moeder ende maghet Maria daen toeghen mach, dat sij is een moeder alle der gheender, die haer hier met herten beminnen ende dienen.
9. Maer ofter nu iemant waer, die desen wech zeer vremde oft ongheloevelick ware, die lese dat leven vanden helegghen va[n]der Macha- (*f. 7 r*)rius van Roomen, dat welcke staet ghescreven int laesten van dezen boecke, ende es ghenoomen wt des(!) auden vaders boeck, en welcke leven bescreven hebben drie heylighe

desen selven wech onser pelgrimagien ghewandelt hebben, soe willen wij met gods hulpe ende ter eeren sijnder ghebenedijder moeder nu oock dien selven wech gheestelijck wandelen ende rusten daer sij gherust hebben ende vertellen dat sij tot elcker plaetsen ghesien ende gheroert hebben.

10. Maer daghelijcks, eer wij beghinnen onsen wech, soe sullen wij ons eerst tee[ke]kenen met dat teeken des heylighen † ende dan grueten die fonteyne der ontfermherticheyt, onse moeder ende coninghinne maria, lesende dese navolghende ghebeken (!), die welcke wij daghelijcx sullen lesen.

vaders ende moeniken als Theophilus, Sergius ende Geminus, zoe sijt selven ghesien hebben ende van hem ghehoort, ende dezen wech ende pelgrimagie met Gods hulpe selve ghewandelt hebben. Soe wille ick oock te gods eeren ende der glorieuser maghet Maria nu oock den selven wech wandelen ende rusten daer zij gherust hebben, ende vertellen wat sij tot elcker plaetsen ghesien hebben ende ghehoort.

10. Maer eer wij daghelicx onsen wech beghinnen sullen, so sullen wij

eerst groeten die fonteyne van ontfarmerticheyt met dit naevolghende ghebet.

Beter dan A geeft B ons de passende titel van het werk, die wij verder willen handhaven : *Onser Liever Vrouwen Pelgrimagie* (= *OLVP*). Het werk zelf stelt de *prologhe* in scherpe tegenstelling met een andere *pelgrimagie*, die voorafging en die wij als *Ons Liefs Heeren Pelgrimagie* (= *OLHP*) kunnen betitelen. Terwijl deze laatste Jerusalem als eindpunt bereikte, waarbij 'wij nu alle heylighe plaetsen versocht hebben, daer die ghebenedijde heere Jhesus gheleden heeft, ende ons oock gheoeffent hebben in zijn heylich levne ende doot ende verrijzenisse', trekt de pelgrim, gekomen 'inder kercken van Sion', om er een 'laesten oorlof te nemen', een tweede *pelgrimagie*, 'gheordineert ter eeren der glorioser maghet Maria', beginnen, 'om voert te trecken nae den aertschen paradijse', en zich 'oeffenen in dat leven, doot ende gloriose Hemelvaert vander moeder gods maria, om doer haer heylich leven verlicht te worden'.

Bij de vraag, welk werk met deze voorafgaande '*gheestelijcke pelgrimagie van Jerusalem*' met overweging van Jezus' leven en dood kan bedoeld zijn, ligt het voor de hand te denken aan de reeds genoemde 'Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie te trecken...' van Jan Pascha. En wel terecht. Immers wanneer we

dit gedrukte werk van Pascha naast de slechts handschriftelijk overgeleverde *OLVP* leggen, kunnen de overeenkomsten niet geloofchend worden, bij zoverre dat de identiteit van auteur voor beide werken moet vaststaan.

In *OLHP* laat Pascha aan de eigenlijke bedevaart-oefening een aantal onderrichtingen voorafgaan. In de eerste beschrijft hij de *bereydinghe* van de pelgrim voor deze *gheestelijcke, heylighe cruysvaert* in een opsomming van wat hij op zijn reis nodig heeft (f. 4 r-10 r). De tweede is '*een vermaninge ... om sy selven Godt ende syne heyligen te bevelen*' (f. 10 r-). De aanbevelingen zijn bij Pascha achtereenvolgens gericht tot elk der goddelijke Personen, tot Christus, tot Maria, tot '*uwen heylighen Engel oft Patroon die ghy dient*'. Een derde onderrichting betreft de onderscheiden, voorbereidende of begeleidende, dagelijkse oefeningen van de pelgrim, geordend volgens de daggetijden (f. 13 r). Welnu de aanbevelingen tot de goddelijke Personen en tot Christus komen letterlijk in de *OLVP* voor als '*daghelijcke gebeden*' (althans in hs. A, terwijl ze in hs. B ontbreken). Die tot Maria vertonen in beide werken een grondgelijkenis, zij het telkens in een eigen bewerking :

OLHP

(f. 11 r) Een ghebet tot onser liever Vrouwen, moeder ons Heeren.

O ghebenedijde wtvercoren weerdige moeder Gods, suete maghet Maria. Claer sterre der zee deser werelt, wijset mij doch den wech alder duechden, om te comen tot eenen salighen eynde. Wees ghegruet, moeder der gratien ende der ontfermherticheyt, toevlucht alder sondaren. In uwen handen ende in uwer moederlijcker bescherminghe bevele ick heden ende alle daghe mijns levens mijn siele ende lichaem ende alle dat ic van Godt uwen lieven sone ontfanghen hebbe. Ende ick bidde u oetmoedelijcken, regeert mij also met uwen gratien (f. 11 v), dat ick mach bequaem werden den oogen ws gebenedijden kints; gheeft mij rechte versmadenis mijns selfs, ende alder verganckelijcke dinghen ¹. O suete Maria, staet mij bij in alle noode van binnen ende van buyten, die ick me-

OLVP

Hs. A, f. 3 r.

Ghebet tot Maria.

Ghebenedijde wtvercoren weerdighe moeder gods,

nichfuldelijc in mij gevoele. O machtige Coninginne des hemels, bedwinct allen mijn vyanden, dat sij mij niet en schaden noch en hinderen inden weghe mijnder pelgrimagen, noch en laet mij niet dolen, noch vertragen in allen goede wercken te volbrenghen. Maer leydt mij altijd voort inden rechten wech mijnder salicheyt. Ende wijst mij die plaetse, die ghij met uwen lieven eyghen sone Jesum gheheylicht hebt, om die devotelijcken te visiteren. Ende laet mij verstaen die Godtlijcke misterien, die daer geschiet zijn,

ende een machtighe coninghinne des hemelschen paradijs, o suete maria, bedwinct toch nu alle vijanden, op-datse mij niet en schaden, noch en hinderen inden gheestelijcken wech mijnder pelgrimagen. Ende en laet mij niet vertragen in alle goede wercken te volbrenghen². Maer leydt mij altijd voort inden rechten wech mijnder salicheyt uwer heylicher voetstappen nae te volghen,

minnende al dat ghij bemint hebt, welck es waerheyt ende bermherticheyt, ende dat ick haten moet al dat ghij ghehaet hebt, welck es die glorie der werelt en begheerlijcheyt des vleeschs. O suete maria, wilt mij ellendich pel- (*f. 3 v*) grimthoonen dat ghij mijn moeder sijt en verciert mij met die duechden daer ghij mede verciert hebt gheweest, ende dat ic uwen sone ende u alle daghe een wonde mach offereeren in willichlijck te lijden dat mij sal ontmoeten, ende alle daghe een weerdich sacrificie doen mach doer dat weerdich sacrificie des outaers, ende mijnen wech in alle vrede beleyden moet met God ende mijnen even mensche. O maria, nempt mij tot u, want ic tot u vlie als een die verjaecht ben inder woestinen deser werelt. Daer om, o mijn wtvercoren moeder, weest bij mij als een herder ende en laet mij niet verdolen wten wech, daer mij die heere in gheroepen heeft, op dat ick, als u schaepken, in al u heylich leven u stemme

(1) De voorafgaande tekst, die in hs. A van de *OLVP* ontbreekt, komt, behoudens varianten, voor in hs. B. We vermoeden dat de leemte in hs. A te wijten is aan slordigheid of aan een nieuwe redactie (zie verder).

(2) De nu volgende tekst verschilt in *OLHP* en in *OLVP*. Hs. A en B zijn hier, de varianten niet te na gesproken, verder gelijklopend.

moet hooren en die moet naevolghen met volmaecte wercken, op dat gij mij brynghen muecht tot die ander schaepkens, die ghij hebt inder weyden uwer ghenaden. O goedertieren moeder maria, wilt mij daghelijcks aensien met u ghebenedijde ooghen, en wilt u gheweerdighen in alle vernoey met mij te sijn, en sijt ghij alleen mijn troost en leydtsterre in alle u h. leven te overdincken ende dat nae te volghen, op dat ick, u naevolghende inden leven, oeck met u stervende, ghij mij als dijn aerme dienersse, als den tijt minder pelgrimage vervult es, mij muecht ontfanghen in u moederlijcke handen, mij duerleydende duer alle mijn vijanden ende (*f. 4 r*) mij tot dat paradys der wellusten, om met u ende mijnen bruydegom ewelijck te regneren in saligher rusten. Amen.

op-dat

ick soo met uwer helpen int eynde mijns levens comen moet totten hemelsche vaders lande, bij u inder ewigher glorien. Amen.

Het gebed tot de Engel Raphaël uit *OLVP* (hs. A en B) ontbreekt in *OLHP* (toevallig?). Maar het gebed 'tot uwen heylighen Enghel' uit Pascha vindt een gedrongen samenvatting in *OLVP* (hs. A, niet in hs. B). De verdere uitvoerige inleidingen van Pascha zijn in *OLVP* weggevallen (op grond van de veronderstelling dat de raadgevingen gekend zijn). Alleen de voorlaatste paragraaf daaruit wordt overgenomen in de (reeds p. 59, n. 9 aangehaalde) proloog van de *OLVP* (mits aanpassingen) :

Pascha: Soo is dan dese gheestelijcke reyse gheordineert op drij hondert ende lxxv. dachreysen, die tsamen wt-brenghen een heel jaer. Ende twaer goet datmen hier mede daghelijcs hiel een ure silentie, die anders daer toe goede stade hadde, daer en tusschen Godt inder herten lovende ende dankende van sijnder grooter minnen, hen oock biddende om gratie. Soe doende sal dese silentie te stade comen ende troostelijck sijn inder swaerder ure des doots, als men wesen sal sonder sprake. Dan sal dese oeffeninghe bidden ende versoenen den strenghen Rechter over den armen Pelgrim, dat hij wil ghepayt werden door sijn groote liefde ende syn heylige bitter passie ende doot, daer hij sijnen hemelschen Vadere mede versoent heeft over allen menschen misdaden. Dus sal dan een geestelijc pelgrim daghelijcx voortgaen ende volbrenghen een dachvaert, niet verghetende hem selven te voeden met spijsse en drancke, noch te schuylen onder sijn tente, ende ghestadich te blijven bij sijn goet gheselschap inder manieren voorschreven, op dat hem niet en ghebreke inden weghe (*f. 27 v - 28 r*).

Het schema van de *OLVP* is van de *OLHP* afgekeken : de *dachreyse* (plaats- of reisbeschrijving met *oeffeninghe* : gebed of overweging), volgorde naar de dagen der week enz. Aangezien de *OLHP* het leven en de persoon van Jezus als leidraad neemt en de *OLVP* alles in betrekking met Maria stelt, is de overwegingsstof uiteraard in beide werken verschillend, waarbij men kan aannemen dat andere bronnen aangeboord werden bij de ontwikkeling van deze stof.

Alleen willen we nog even wijzen op het volgende feit (vgl. p. 95-102) : wanneer beide werken hun eigenlijke stof afgewerkt hebben, resp. na de beschouwing van de H. Geest (*dachreyse* 236), na de bespiegeling van Maria's hemelglorie (*dachreyse* 450), moet men op de terugkeer van Jerusalem naar huis een oefening behartigen, die in beide werken de zelfde is :

OLHP: Item hier mede suldy u beyden, om van hier weder na huys te treckene. Ende sult oorlof nemen inder kercke van Syon, biddende den heylighen Gheest om voorspoet aen ziel ende lichaem. Ende na desen suldy noch eens gaen ten heylighen grave, om daer oock te nemen uwen lesten oorlof.

Vrijdach. Die CC. ende xxxvij. dachvaert is, wederom te gaen tot den tempel des heyligen graeffs ende tot den berch van Calvarien. Ende doet daer u devotie, nemende daer uwen lesten oorloff...

... Ende daer na dit ghebet.

O Heere Jesu Christe mijn Godt ende mijn ontfermherticheyt, Ic segghe dy loff... Amen.

Nota: Want ghemeynelijck die Godtvruchtighe pelgrims van natueren hebben, soo wanneer sij die heylighe plaetsen versocht hebben ende moeten weder na huys trecken, dat sij dicmael omsien na die selve heylighe plaetsen, die oock in haerder herten printende ende inwendich voor ooghden houdende. Soo sullen hier volghen xxxv. aensichten, die de Heere

OLVP, bs. A: (f. 114 r) Die ccccli dachvaert sal sijn inden tempel des heylighen graefs. Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal orlof om huys te trecken. Leest... dit navolghende ghebet, ende begheert dan gheestelijck die benedixcie van den gardiaen, om na huys te trecken.

O heere jhesu christe, mijn god, mijn ontfermherticheyt, ick sech dij lof... Amen.

Item, doen die suete heer hinck in dat swaer torment des cruycen,

Pl. 5. S. Michaël, Gravure uit hs. Van der Linden,
f. 15v. Zie p. 77.

Pl. 6. S. Jan Evangelist, uit Jacobus de Voragine, Passio-
nael, Winterstuck, W. Hopyl, Parijs, 1505. De houtsnede
hieruit werd opgeplakt in hs. J. Van der Linden, f. 93r.
Natuurlijke grootte. Zie p. 80-81. →

Wille. Die eerste Was in sinte treuen. Die
ander in sinte iohannes. Die derde in dye
onnoselkinderen.

Die legende vā sinte iohānes euā
gelista ende apostel.

Iohānes xps apostel ende
euāgelista die vā gode ghe-
mint Was cū maecht vco-
tē. na die sintenē doe hem
die apostolē scheidē so ride
hi i asien ende stichte daes

Een deuote maniere om

lichaem vā sint Anthonis vā Padua in eē scho-
looster vāder mīdebroederē ordene d v velck
staet inder stad: daer hij ooc plach te prekē, e
is oer salichlycken gestoruen ende begrauen.

○ *Effeninge* de ser gheestelijckier dacty. sal sijn
hoe dat die maechdelijckie moeder Maria
haer liefhine Iesus voede met haren maech-
delijckie borsten (die veruult waren door den heyl-
igen geest metten hemelichen dauwe) met wt-
nemender vruchtde van sueter contemplatien

Donder.

Pl. 7. De werkende H. Familie te Nazareth. Houtsnede
uit hs. J. Van der Linden, f. 24r. Zie p. 77-79.

← Pl. 8. De werkende H. Familie te Nazareth. Houtsnede
uit J. Pascha, *Een deuote maniere om gheestelyck pelgri-
magie*, Leuven, 1576, f. 37v. Zie p. 77-79.

Jesus... hanghende in dat swaer torment des cruysen daer hadde...

soe hadde hij sonderlinghe xxx swaer aensichten, die hem inwendelijck alte zeer verswaerden (*f. 114 v*) ende pijnnden. Daer af ghij nu dat yerste sult beghinnen, om weder nu (*na?*) huys te trecken, ende dander selen nae ordinancie volghen, op dat u als een goet pelgrim nemmermeer wtter herten en gaen die bitter doot wus salichmakers, mer pijnt u daer op te dincken met danckaerheyt allen die daghen uws levens. Dit es dat yerste punt.

Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal sijn dat eerste aensichte...

In hs. B van *OLVP* lezen wij daarentegen :

OLVP, bs. B: (f. 147 v) Die 451. dachvaert es te gaen totten tempele des helichs grafs. Hier suldij hauden u devoetie ende lesen ... dyt ghebet: O heere Jhesu christe, ick segghe u danck, dat staet in ons heeren pelgrimagie inden .237. dachvaert. Finis.

Hs. B beëindigt hier de eigenlijke pelgrimagie-oefening, om met het Macharius-verhaal te vervolgen. De uitdrukkelijke verwijzing naar 'ons heeren pelgrimagie' is een kostbaar gegeven, waardoor de verbondenheid van beide werken ten overvloede onderstreept wordt. Hs. A bewaart de zelfde tekst als *OLHP*: hieruit neemt het niet alleen de beschrijving der *xxx aensichten* (*OLHP* kon maar 25 *aensichten* verwerken...), maar alles wat hierna volgt tot aan het einde van het boek. Inderdaad beide werken hebben het zelfde slot :

OLHP: Overdenckt, hoe suetelijck dat die getrouwe pelgrims hen inder eewicheyt na dese pelgrimagie sullen rusten in dyen saligen eynde, daer inder eewicheyt gheen eynde en sal sijn. Dat wil ons gonnen die heylighe dryvuldicheyt door die bede van Maria die suyver maghet ende moeder Godts ende allen heyligen. Amen.

Nu suldy gaen voor een beelde vander heyligher Dryvuldicheyt, ende lesen dy Pater noster, oft een ander ghebet in danckaerheyt (*f. 158 v - 159 r*).

OLVP, bs. A: Die ccccc en lxxxiiiij dachvaert. Overdinct hoe ghij dan inder eewicheyt sult rusten in dien salighen ynde, daer inder eewicheyt en es gheen ynde. Amen.

Dan seldij gaen voer dat heylighe sacrament ende lesen drij pater noster ende ave maria ter eeren der heyligher drijvuldicheyt, ende dancken god, dat ghij u pelgrimagie bracht hebt tot eenen salighen ynde.

Globaal genomen is een derde van de *OLHP* (*dachbreyse* 237-365) zonder meer identisch met het slot van de *OLVP*: *dachbreyse* 451-584. Wanneer we deze massale identiteit met de hiervoren opgesomde ingrijpende overeenkomsten tussen beide werken in acht nemen, kan er geen twijfel over bestaan, dat de *pelgrimagie van Jherusalem*, waarheen de hss. van de *OLVP* de lezer verwijzen, het bekende werk van Jan Pascha is. Bovendien moeten wij het verband, dat de inleidende zin van de *OLVP* tussen beide werken legt, opvatten als identiteit van auteur. M.a.w., Jan Pascha, wiens auteurschap van de *OLHP* onbetwist erkend wordt, moeten wij eveneens aanzien als de auteur van de *OLVP*. Immers dat is de voor de hand liggende, ja de enige mogelijke interpretatie, die men aan de door de proloog gesuggereerde situatie kan geven. Dit wordt bevestigd door de vele overeenkomsten tussen beide werken, die wel van die aard zijn, dat zij niet kunnen verklaard worden doordat een auteur een andere zou beïnvloed hebben bij het opstellen van het tweede werk. Daarom menen we, dat verder betoog van Pascha's auteurschap t.o.v. de *OLVP* dan ook overbodig is. Zo kunnen we veilig de anonieme *OLVP*, die tot nu toe zo goed als onbekend en ongeacht is gebleven, op naam zetten van Jan Pascha, die tot nog toe alleen als de auteur van de *OLHP* was bekend.

B. DE HANDSCHRIFTELIJKE VERSPREIDING VAN
'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'.

Voor zo ver wij weten, werd de *OLVP* nooit gedrukt. Tot nog toe werden twee hss. er van vermeld in de BNM. te Leiden door W. De Vreese, die een uitvoerige beschrijving er van opstelde. Een der twee hss. werd trouwens reeds uitvoerig in een artikel behandeld. Wegens de zeldzaamheid der hss. en de onbekendheid van hun inhoud moeten we hierover nader berichten.

1. Hs. 21714 der KB. te Brussel

Onze speurtocht naar pelgrimagie-tractaten liet ons allereerst stoten op hs. 21714 der KB. te Brussel, waarvan het incipit ons al dadelijk de auteur van *OLHP* in het geheugen bracht. Ziehier een nadere beschrijving er van.

Een perkamenten band-omslag, goed bewaard, met overslaande klep. Het hs. is volledig papier, 198 x 146 mm. Katernen : 3 x IV, 1 x V, 5 x IV, 2 x II, 4 x IV, 1 x IV (op de onbeschreven keerzijde van het tweede blad = f. 120 v werd een blad papier opgeplakt — waarom? ; — 7). Watermerken : doorlopend : bok met onder-

schrift *Jehan Gros*, gelijkend op Briquet, *Les Filigranes*, nr. 2863 (sierlijke tekening; 't onderschrift loopt in de andere richting) (*annis 1551-4*); f. 69-72: pot met één oor, kruis en vierblaadje, gelijkend op Briquet, *o.c.*, nr. 12632 (*annis 1542-5*); f. 113-6: versierd schild met onderschrift *PPricard* zoals Briquet, *o.c.*, nr. 9613 (*annis 1547-66*) (vgl. *Ons Geestelijk Erf*, 1945 II, p. 212).

Op de binnenzijde van de perkamenten kaft vooraan lezen wij
van desen aerden
in oetmoedigheydt

geschreven in donkerzwarte inkt met scherpe pen, van latere hand, op het perkament zelf, waarschijnlijk door *Lucas Rulens* (zie verder), die deze woorden uit de hierna volgende tekst haalde (enigszins verkeerd gelezen), wanneer het opgeplakt papier (zie verder) weggewreven was.

Daaronder, op het papier, dat oorspronkelijk op het perkament was geplakt, maar later grotendeels weggekrabd:

.....
 ... en h... tot a<en mijn doot?>...¹
 ... en van den heer gheroepen ende verscheyden van deser aerden anno xv^c
lxxvij(?) den xxiiij september
 ... u oetmoedelijck ende allen u minlyck
 <bidde>ent² dat ghij myn aerm ziele in u devoe-
 <te gebede>kens niet en wilt vergheeten
 <Oock h>eeft begheert myn lieve suster
 <dat ic> desen boec sal hebben ont³
 <ic hem> te s. margriet Wyts⁴ liet
 <of aen een ha>erder susteren inden
 <beer> <suster> lysbet ver eycken
 <requeie>scat in pace

In de niet geursiveerde tekst menen wij de hand der kopiste van het hs. te herkennen: haar naam, die zij waarschijnlijk voorop schreef, is weggewreven en verloren. Haar zuster *lysbet ver eycken* heeft in de geursiveerde tekst de datum van het sterven ingevuld, waar zij alleen xv^c had geschreven, en heeft enkele regels bijgevoegd omtrent de laatste wilsbeschikkingen van haar zuster.

Onder de tekst f. 125 v schreef een latere bezitter (gedeeltelijk weggekrast):

(1) Het weggekrabde moet waarschijnlijk gezegd hebben, dat Zuster X de toelating had om dit hs. te gebruiken tot aan haar dood.

(2) Versta: *biddende, dat*

(3) Ont = *totdat*. Of moeten wij *oft* lezen?

(4) In het hs. staat na *Wyt* een streep, die we als *r* verklaren.

desen boek hoort toe aen lucas rulens
 desen boek hoort toe aen lucas rulens
 die hem vint die brenthem thuyt tot
 loven in syn huys een (!) die
 dat niet en doet, die zal den
 duyvel stecken

Op het opgeplakt papier aan de binnenzijde der kaft achteraan lezen we nog (gedeeltelijk onleesbaar gemaakt) : *Desen boek hoort toe // aen joannes batista(!) Ruelens // wonende in den bri(?)ssel-sche straet.*

Hieronder schreef een andere bezitter opnieuw zijn bezitsmerk, dat bijna volledig werd uitgeveegd : *Desen boek hoort... / lucas ruelens.* Op de binnenzijde van de overslaande (perkamenten) klep zien we nog de krassen van een vroeger bezitsmerk waarin we alleen de naam *joannes batista ruelens* ontcijferen.

Het hs. bevat uitsluitend de éne tekst van 'een gheestelijcke pelgrimage van onser liever vrouwen', met volgend incipit en explicit : F. 1 r : *Hier beghint een gheestelijcke pelgrima-^{<gie>} / nae die geestelijcke pelgrimage van Iherusalem om voert te trecken nae den aertischen Paradijse Te Weeten tot der cluijsen vanden vader Macharius van roomen...* (rood) (zie reproductie pl. 2 tegenover p. 33).

F. 125 v : *Die ccccc ende lxxxiiij (dachvaert) Overdinct hoe ghij dan inder eewicheyt sult rusten in dien salighen ijnde daer inder eewicheit en es gheen ijnden (zwart). AMEN * Dan seldij gaen voer dat heijlighe sacrament ende lesen driij p̄r n̄r ende Ave maria ter eeren der h. driijvuldicheyt ende dancken god dat ghij u pelgrymage bracht hebt tot eenen salighen ijnde (rood).*

Over de vroegere bezitters vernamen wij reeds een en ander uit de aantekeningen van het hs. Sindsdien kwam het in het bezit van J. Paelinck, zoals de auctiecatalogus (Heussner, Brussel, 26-11-1860) vermeldt : *'ms. sur papier du XVIe siècle, de 125 ff. dans lequel se trouvent collées 26 petites gravures sur métal. Sur une de ces gravures se trouve le monogramme S.; sur une autre un A entrelacé d'un S et l'année 1549'* (dl. II, nr. 177). Op die veiling werd het aangekocht tegen 41.80 fr. door de KB. te Brussel, die het nog bewaart onder nr. 21714 (zie *Van den Gheyn*, III, 2441).

Het hs. is geschreven in een goed leesbare, weinig sierlijke cursiefletter uit het midden der 16e eeuw. Geen reclamen, geen signa-

(5) Blijkbaar vulde de kopiste deze titel achteraf in, waarbij zij onjuist haar ruimte had berekend, zodat zij de laatste lettergreep (*pelgrima-*)*gie* niet kon uitschrijven.

(6) Na *AMEN* staat met de zelfde lettergrootte een *H*, met op de verticale lijn een ingewerkte *B*. Is dit het monogram van de kopiste?

turen. Veel gebruik van rood bij rubrieken en onderstrepingen. De aanvangsletter van enkele paragrafen werd niet altijd ingevuld (geen representanten).

Illustratie. Naast de (overvloedige) rubricering, waarbij we wellicht voor de langere rubrieken twee verschillende handen moeten onderscheiden (de eerste is de kopiste zelf), werd reeds van af het begin bedoeld illustratie-materiaal aan te brengen door het opplakken van devotieprentjes. Daartoe werd ruimte opengelaten (soms niet aangebracht, soms op de sierletter geplakt, soms in de marge). Dit reeds wekt de indruk van mindere zorg, waarbij men gebruikte wat men onder de hand vond. Dit wordt nog versterkt door de diversiteit in waarde en factuur van de 26 behouden prentjes, die wij in enigszins logische orde willen bespreken. Ze zijn alle met de hand gekleurd op niet bepaald kunstige wijze.

17 A. *Gesigneerd.* 1. De hoogste waarde bezit ongetwijfeld de kopergravure (41 x 33 mm.; bij gebed op *dachvaert* 351 f. 88 r) : Maria, Moeder van Smarten, De 7 weeën worden voorgesteld door de 7 zwaarden, die haar hart doorboren. Grote kroon; 3 engelenkopjes aan elke zij om de mantel te voorschijn komend; zware plechtige plooiën in de brede mantel; omschrift in Romeinse letters: *SICVT. LILI. // UM INTER. // SPINAS.* Bovenaan links 1.5.49; rechts A met (omgekeerde) S doorstrengeld. Tegen de zijrand rechts *Augustinen.*

Voor zover we weten, werden deze waardevolle en nauwkeurige ikonografische gegevens nog niet nader geïdentificeerd. Naar het verband te oordelen, zou men geneigd zijn, de graveur en zijn werk te Leuven te zoeken⁸. Zie onze reproductie pl: 11, tegenover p. 80.

(7) In de marge tellen wij met een doorlopend cijfer de besproken prentjes.

(8) Zou de grafie *Augustinen* evenwel niet eer naar Westvlaanderen wijzen? Bij welke tak der Augustijnen kan men een speciale devotie tot OLV. van Smarten historisch vaststellen? — In algemeen historisch perspectief moet het 7 zwaarden-motief verklaard worden uit de ontwikkeling der mariale vroomheid, die rond 1500 een klimax bereikte met het stichten van broederschappen onder die titel, speciaal in de Nederlanden. Zie H. Delehaye, s.j., *La Vierge aux sept glaives* in *Analecta Bollandiana*, 12, 1893, p. 335-352; 42, 1924, p. 220 s; 45, 1928, p. 363; Dom A. Wilmart, O.S.B., *Prières de Compassion* in *La vie spirituelle*, Suppl. 17, 1924, p. 269-311 (overgenomen in *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen âge latin*. Paris, 1932, p. 505-536), waarin vooral de voorgeschiedenis geschetst wordt. Men bemerkte eveneens de ontwikkeling van de Pieta tot OLV. van Smarten (zie bv. J.J. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*, Roermond-Maaseik, 1947; pl. 55-59. — Ikonografisch moet onze voorstelling in verband gebracht worden met de gravure bij Holstein, XIII, p. 176, fig. 272: *The Mother of Sorrows*, met de inscriptie *Sicut Liliū inter Spinās*: Liège, 7 x 5.5 cm. en *ib.*, p. 67. — Bovendien valt te onderzoeken of de hier voorgestelde Mariafiguur niet nog meer gebruikt is geworden, niet alleen bij 7 Smarten-uitbeelding, maar ook in andere evangelietafe-

NB. Er is geen reden om aan te nemen dat de andere plaatjes met de Moeder der Smarten (zie verder) aan de zelfde auteur moeten toegeschreven worden : hun waarde en factuur zijn te verschillend.

2. Een tweede monogrammist tekent met S.
2. 1) De eerste prent uit het hs., bij d. 151, f. 33 r, stelt voor : de aanbidding van het Kind Jezus door Maria, Jozef en musicerende engelen tegen een achtergrond van zuilen, kapitelen, gewelven en bogen (wat de indruk geeft van een kerkbeuk, niet van een stal, ondanks os en ezel). 55 x 42 mm. Op de zuil links een S. Deze kopergravure, minder gracieus dan de vorige, blijft zeer waardevol, omdat het geheel een harmonische groepering van personen en achtergrond vormt en de figuren een individuele uitdrukking brengen. Zie onze reproductie pl. 9, tegenover p. 80.
- 2) Een tweede prentje met S stelt voor Maria haar kind zingend, gezeten op een houten bank (waar de S te zien valt), gekroond, omgeven met guirlanden onder boognis. Ondanks de mindere kunstwaarde, menen we tenslotte toch met de
- 3-6 zelfde kunstenaar te maken te hebben. 55 x 42 mm. Dit komt in 4 exx. voor : bij d. 351, f. 90 r ; bij d. 371, f. 93 r ; bij d. 381, f. 94 v ; bij gebed na d. 400, f. 97 v. Zie onze reproductie pl. 10, tegenover p. 80.
- 7-11 B. *Ongesigneerd*. 1) Uit de reeks der 7 weeën van Maria zijn ons bewaard :
- 7 1. De voorspelling van Simeon op Lichtmis : Maria met één zwaard doorstoken, houtsnede in médaillon van 37 mm. doorsnee (bij d. 201, f. 47 v.).
- 8 2. Vlucht naar Egypte : item (bij d. 211, f. 49 v). Zie onze reproductie pl. 12, tegenover p. 81.
- 9 3. Maria onder het Kruis : houtsnede in médaillon van 37 mm. doorsnee (bij afsluitend gebed na d. 300, f. 76 v).
- 10 4. Maria beweent het lijk van Jezus voor het kruis ; in retabelvorm ; 44 x 33 mm. (bij het afsluitend gebed na d. 250, f. 60 v).
- 11 5. Maria beweent Jezus in het graf : houtsnede in médaillon van 37 mm. doorsnee (bij d. 311, f. 79 r).

relen (bv. geboorte enz.), zowel in de vroegere als in de latere kunst. — Omtrent de verering van OLV. van Smarten tijdens de 16e eeuw te Leuven zie *Ars Sacra Antiqua*, Leuven, 1962², p. 47 en 205-6. De devotie tot OLV. van Smarten heeft overigens een eigen plaats in Pascha's *OLHP*. Vgl. inleidende oefeningen, en houtsnede in druk 1576, f. 25 r. Over de devotie in de Nederlanden zie nog J. Paquay, *Middelnederlandsche gewijde teksten*, Lummen, 1933, pp. 61-62 (met literatuur).

- 12-15 2) Uit een reeks illustraties van het leven en lijden van Jezus hebben wij :
- 12 1. Jezus te midden van de leraren : groepering van figuren, vrij rudimentair verwerkt ; houtsnede in médaillon van 23 mm. doorsnee (bij d. 241, f. 58 v) ; duidelijk verschillend van de vorige médaillon-reeks.
- 13 2. Jezus draagt zijn kruis : item. Médaillon 23 mm. (bij d. 281, f. 71 r).
- 14 3. Maria onder het kruis : item. Médaillon 23 mm. (bij d. 291 ; f. 73 r).
- 15 4. Jezus met de wapenen der passie met IHS : item. Médailon 23 mm. (bij Sinte Gregorius-visioen uit d. 451, f. 114 r) ⁹.
- 16-19 3) Uit de reeks apostelen bezitten we :
- 16 1. Petrus en Paulus : ruwe houtsnede 36 x 26 mm. (bij d. 393, f. 96 r).
- 17 2. Jacobus en Joannes : item ; 36 x 32 mm. (bij d. 396, f. 96 v).
- 18 3. Philippus en Thomas : item ; 36 x 20 mm. (bij d. 398, d. 96 v).
- 19 4. Simon en Judas : item ; 36 x 25 mm. (bij d. 398, f. 97 r).
- 20-22 4) Pentekeningen.
- 20 1. Maria en Jozef aanbidden het Kind in de stal. Ondanks het schematische van de kleine figuurtjes is er ziel en perspectief in. Médaillon van 24 mm. doorsnee (bij d. 152, f. 33 v, in marge).
- 21 2. Musicerend enkelfiguurtje : item. 20 x 13 mm. (bij d. 161, f. 35 r, in marge).
- 22 3. Maria haar Jezus dragend : item 20 x 12 mm. (bij d. 191, f. 42 v).
- 23-26 5) Losse prentjes.
- 23 1. Besnijdenis : personengroep onder boognis ; geflankeerd met een tak. Kopergravuur 52 x 59 mm. (afgesneden) (bij d. 171, f. 37 v).
- 24 2. Maria koningin met 4 engelen omgeven, op maansikkel staande tegenover de zon, gekroond met 12 sterren. Kopersnede 42 x 57 mm. (bij gebed in d. 403, f. 99 v). Zie onze reproductie pl. 14, tegenover p. 81.
- 25 3. Maria in de zon, met opschrift : .ORA. PRO. NOBIS // .SANCTA. DEI. GENITRIX. Het Kind heeft een duif voor de borst. Een zeer fijne kopersnede, die ligt de traditie der

(9) De kleine médaillons zijn te vergelijken met de houtsneden van *Master S. Called Sanders Alexander van Brugsal, born at Brussels, since 1505 in Antwerp, 1516 Master, died ca. 1545 at Antwerp* (zie Holstein, XIII, p. 121, 123).

- afbeelding *Maria in de zon*, vaak gebruikt bij het gebed : *Ave sanctissima maria, mater dei* (zie verder), zoals de houtsnede in *Oriulus animae*, Antwerpen, W. Vorsterman, 1533. Médaillon van 42 mm. doorsnee (bij gebed tot Maria na d. 450, f. 112 v). Zie onze reproductie pl. 13, tegenover p. 81.
- 26 4. Maria met Kind spelend, op een troonzetel ; houtsnede 26 x 19 mm., gesneden uit een druk : de tekst op de keerzijde geeft o.a. de rubriek van het gebed *O sanctissima maria, mater dei*, dat moet gebeden worden voor een *Maria in de zon* (zie hiervoren). We vermoeden dat het prentje uit een latijnse druk van het *Hortulus animae* genomen werd (we konden maar één druk raadplegen).

2. Het handschrift J. Van der Linden

Een tweede handschrift van de *OLVP* is in feite reeds lang bekend dank zij de beschrijving er van door *Juliaan Van der Linden*, die het destijds in eigendom bezat en het aan zijn zoon Gustave bij erfenis overmaakte¹. Onze aandacht gaat hier op de eerste plaats uit naar de inhoud van het hs., om slechts even bij de verluchting stil te staan.

De oorspronkelijke band, waarvan de rug hersteld werd, draagt een deels vergulde paneelstempel, waarvan de tekening helaas erg versleten is, bij zoverre dat zij onherkenbaar is geworden. De stempel vertoont een rechthoekige friesomlijsting (165 x 103 mm, aan

(1) Het bestaan van het hs. en van de beschrijving er van werd mij bekend gemaakt door A.J. Persijn en G.I. Lieftinck volgens het materiaal van de BNM. te Leiden, nog door W. De Vreese, die het in bruikleen had mogen ontvangen, bijeengebracht. Het opsporen van het hs. zelf nam veel tijd in beslag en mocht eindelijk lukken dank zij de bemiddeling van Dr. G. Degroote en van zijne Excellentie Minister J. Pholien, aan wie ik mijn erkentelijkheid hier wil betuigen. Deze laatste schreef: *Je serais fort heureux en ce qui me concerne de vous être utile dans la mesure de mes moyens, certain que je suis d'être dans la ligne de la pensée du regretté Monsieur Julien Van der Linden et de mon regretté beau-frère feu le baron Gustave Van der Linden. C'est ma sœur, la baronne Van der Linden, qui doit être en possession du manuscrit que vous cherchez (brief van 19.7.63).* Juliaan Van der Linden, 1848-1911, rechtsgeleerde van naam, parlementslid voor Brussel, letterkundige en oudheidkundige, heeft een grote activiteit ontplooid en stond in hoog aanzien in vlaamse kringen, zodat hij, zij het ook kortstondig, lid werd van de Koninklijke Vlaamse Academie (1911). Hierover zie men zijn levensbericht door Is. Teirlinck in *Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Vl. Academie*, 1919-1920, pp. 268-275, en E. De Seyn, *Dictionnaire biographique*, Bruxelles, 1936, II, 1026-7.

De beschrijving van het hs. door J. Van der Linden, verschenen in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, t. 22, 1908, p. 403-423 : *Le Pèlerinage de Notre-Dame (Manuscrit avec Enluminures). Le graveur GM*, kan betrekkelijk goed heten, al blijft ze aan de buitenzijde hangen, om in hoofdzaak de aandacht te wijden aan de verluchting met houtsneden, speciaal aan de monogrammist *GM*, snijder van een Katharina-van-Zweden-prentje [zie A. Ampe : *Aantekeningen bij een zestiend-eeuws handschrift uit Dendermonde (Hs. 4407-08 der KB, te Brussel)* in *Handelingen XVI*, 1962, speciaal n. 41-53].

de buitenranden gemeten) met, in het middenvlak, een stempel met fijne bloemranken. De sloten zijn verdwenen. Op het binnenplaat vooraan bezitsmerk: *ioanna//labanst//anno//1778*, met losse penprobeersels. Het éne schutblad (modern gefolieerd 1) is op de recto-zijde onbeschreven en draagt op de verso-zijde het bezitsmerk: *desen boeck // bortoe (!) aen joanna labaeust // den anno 1778*. Het schutblad achteraan bleef onbeschreven. Het binnenplaat van de band achteraan heeft naast de zelfde penprobeersels opnieuw: *ioanna//labaeust//anno 1778*, met tegenaangeschreven in omgekeerde richting: *ont // fang. // o van // ant.*

Het hs., 180 modern gefolieerde bladen tellend en 200 x 140 mm metend, bestaat uitsluitend uit papier, met het éne watermerk B in kroon (zie *Briquet, Les filigranes*, III, nr. 8070-annis 1573-83), nl. na het eerste schutblad f. 1, 1 katern van 4 bln.; f. 6 aangeplakt op volgend blad en oorspronkelijk geteld als f. 1; katern van 2 bln.; 22 x IV-1; 12 x IV; VI; 6 x IV; IV-4². De oude foliëring, alleen aangebracht voor de tekst van de *pelgrimagie* (nu f. 6 r-169 v) en lopend tot f. 167, is niet feilloos. De bladspiegel is omlijnd; de regels zijn niet gemerkt. Geen sporen van reclamen of signaturen. Rubricering overvloedig. Een enkele grote, weinig sierlijke initiaal; vele kleine initialen bij iedere paragraaf; de aanvangsletters van alle zinnen met rood aangestreept f geschreven. Over de verluchting verder. De inhoud is als volgt:

1. F. 2 r-5 r: Een schoone sermoen van de verysenisse (!) xpi (rubriek) (incipit) *Christus traditus est propter delicta nostra et resurrexit propter iustificationem nostram* (rood). Christus es ghelevert voor ons mesdaet es (!) es veresen voor onse rechtveerdicheyt. In wat waer (!) manieren dat christus voor onse sonden ghelevert ende gheoffert es, daer en willen wy nu niet af spreken, want sondach lest leden soe heeft dat ons sermoen gheweest... ende sekerlick suldy weten dat dit selve lichaem wederomme verysen sal ende sal eeuwelick leven sonder meer te³.
2. F. 5 v: blank; met houtsnede OLV-gekroond. Onderaan een bezitsmerk:

(2) Aangezien de oude foliëring alleen voor de *Pelgrimagie*-tekst werd aangebracht, mogen wij vermoeden, 1) dat de eerste katern, die de zelfde aflijning van de bladspiegel vertoont, aanvankelijk reeds aanwezig was, maar blank gelaten werd en alleen moest dienen als beschutting en om de eerste houtsnede te dragen (bladzijde tegenover het oude f. 1 r); 2) de kopist B, die de *Pelgrimagie*-tekst schreef, het 4e blad van zijn 2e katern heeft moeten uitscheuren en herschrijven, en daarom het losse eerste blad aanplakken op het eerste der nog bewaarde middenbladen van die katern; 3) dat de 3 katernen achteraan, eveneens met omlijnde bladspiegel, aanvankelijk door kopist B blank gelaten waren en alleen als beschutting van het hs. waren bedoeld; en 4) dat de kopist A de blank gebleven katernen voor en achter heeft benut om een paar sermoenen daarop te schrijven.

(3) Dit sermoen is geschreven door hand A, die de blank gebleven katern hiermee wilde vullen (zie n. 2); wegens plaatsgebrek breekt de tekst af om te vervolgen op de blank gelaten katernen achteraan. Zie p. 74, n. 8.

Sr Maria de Beraca | *Jespere et Cryn*⁴ (zie reproductie *Pl. 4*, tegenover p. 49).
3. F. 6 r - 169 v: HJer beghint onzer liever vrouwe pelgrimage, achtervolghende die pelgrimage van onsen lieven heere... (*prologhe*, rood)... Ende alle diet hoorden, loefden ende dancten Godt den vader almachtich, ende zijnen eeneghen (f. 169 v) zuene onsen heere, onsen salichmaekere, ende den heleghe gheest, die de zielen levende maect, die drievoldicheyt in persoonen ende een inder Godtheyt es, leeft ende regneert heere ghebenedijt ende gheloeft eeuwelijck ende sonder hende in alle tijden. Amen. Hier int Sinte Macharius van Roomen leven. Finis.

 Bidt voor die dit heeft doen schrijven,
 dat sij mach sonder sonden bliven,
 Ende die dit heeft ghescreven
 dat ons heere sijn sonden hem wille vergheven. Amen.

Vrouwe Lievine Soleghers⁵ religieuse//vanden Godthuysse van Oostecloo//
Anno ab incarnatione domini millesimo, quingentesimo, lxxiiij^o, pridie No-
nas decembris. Gloria in altissimis Deo. (met monogram $\begin{matrix} H \\ W + A \end{matrix}$)⁶

4. F. 170 r - 174 r: / te stervene.. Quia christus resurgens ex mortuis iam non moritur... ende ghenot te sijn tot dat avemael (!) des lams die weerdich es ghevonden in dat bouck des eewegher salicheyt ut(?) te luucken⁷: daertoe ons god syn gratie gheven moet. Amen⁸.

5. F. 174 v - 180 v: Een sermoen sprekende van david den coninck (*rubriek*) (*inc.*) David autem rex genuit salomonem ex ea que fuit urie. Dat die coninck heeft gheghenereert salomonen (!) van haer die urias huysvrouwe was gheweest. David die coninck dan, iae die prophete, waerelick die prophete des heeren ende die coninck <v>vaer vercoren ende ghesalft... god<s> glorie te verhooghen ende te vercondegghen ende niet

(4) Zie verder p. 75, n. 11. De lijfspreuk bedoelt: *J'espère et crains*.

(5) J. Van der Linden spelde: *Lievine Sulegers* (*ou Swegers*) (*a.c.*, p. 405). We handhaven onze grafie, omdat de kopist de letters *ol* op die wijze schrijft. Hij spelt *Soleghers* volgens de volkse uitspraak, die *sl* met een *o* verlengt. De naam is dan wel *Slegbers*. Zie verder p. 75.

(6) Zie reproductie bij Van der Linden, *a.c.*, p. 405. We kunnen het niet ontcijferen. Zie reproductie van het titelblad *Pl. 4*, tegenover p. 49.

(7) Blijkbaar zinspeling op *Apoc.* 5. 2 s. We zien niet goed de zin der dietse woorden.

(8) Deze bladzijden vormen het vervolg van f. 2 v-5 r (zie p. 73, n. 3). Geschreven door hand A. Bij de aanvang van dit paassermoen verwijst de predikant naar zijn vorig sermoen op Palmzondag, waarin hij blijkbaar als thema gekozen had: *Want dat bundelken van mirre, dwelcke die brunt christi heeft woonende tusschen haer buursten, die selve onse versoeninghe es voor god den vader, die doet die godminnende ziele rechtelick wandelen tusschen voorspoet ende wederspoet van dat ieghenwoordich leven* (f. 2 v). In dit paassermoen veronderstelt hij zijn toehoorders voldoende 'gheinstrueert', *in wat manieren dat christus duer die cracht gods verresen es vander doot: daer hebdi dicwils af gheboort* (f. 3 r) (misschien door eigen sermoenen van vorige jaren?), om nu alleen te verklaren, *'hoe dat wy alle te samen verresen sullen* (f. 3 r). De gedachte aan onze verrijzenis, naar het voorbeeld en in de kracht van Christus' verrijzenis, moet ons troosten te midden van ons lijden op aarde, *'in deser allende onser pilgrimage ende ballinschap'* (f. 3 r), en ons leren verachten wat wij toch na een kortstondig verblijf op aarde zullen moeten verlaten. Ondanks de morele en ascetische toepassingen is de preek verbazend pregnant uitgebouwd op schriftuurlijke basis.

[syn] sijn eyghen lof ghelyck hy te kennen gheeft segghende die hemelsche schaere god des sabaoth⁹.

Het hs., althans voor wat het hoofdwerk betreft, werd geschreven in opdracht van *Vrouw Lievine Slegbers*, kloosterlinge van het bernardijnenklooster van Oost-Eekloo, dat oorspronkelijk in de oostvlaamse localiteit van die naam gelegen was, maar in 1577 door de Geuzen vernield werd. Om veiligheidsredenen werd het naderhand overgebracht naar Gent, in de *Posteernestraat*, onder de abdis *Jeanne Sanders* († 1585). Van de verstrooide zusters konden slechts 7 bijeenkomen, om op 7-3-1585 tot de eerste abdiskeuze over te gaan. Uiteindelijk werd het opgeheven op 7-11-1796. Over *Lievine Slegbers* zelf vonden we in de gedrukte bronnen geen melding¹⁰.

Een andere bezitster, *Sr. Maria De Beraca*, (zie f. 5 v) zien we deelnemen aan de abdiskeuze van 1630 (ingetreden na 1610, 33 jaar oud, 17 jaar geprotest, met de functie van kosteres), en aan de abdiskeuze van 1635 (in de functie van novicenmeesteres)¹¹.

Een derde bezitster kennen we alleen met de naam: *ioanna labienst* 1778 (dit is waarschijnlijk het jaar, waarin zij het in bezit

(9) Dit tweede sermoen, in de zelfde hand A geschreven, is onvolledig, daar de kopist halverwege de bladzijde zijn werk stopzette. Het maakt deel uit van een bredere preken-cyclus. De predikant zegt immers: *Dese ooghen als wy int voorgaende sermoen vertoochden die van iuda beteekenen ons den wille, dat uppenste ofte upstel ende die meeninghen...* (f. 175 v). En verder: *Nu seyden die knecht voert, dat hij (David) een redelick verstandich ende strijdtbaer man was; wat redelick es te sijn, dat hebben wy in een ander sermoen bewesen* (f. 176 v). Dit sermoen verhaalt, hoe David door God vercoren ende voersien werd en door Samuel tot koning gezalfd, hoe hij in zachtmoedigheid en andere hoedanigheden zijn volk leidde en God diende; hoe hij in dienst van SäuI harp speelde en ten strijde trok tegen Goliath.

Dit laatste herinnert ons aan een paralleleplaats uit een preek, die onbetwistbaar aan Jan Pascha wordt toegeschreven, nl. in de hiervoren besproken gentse prekenbundel h. 963 UB. Gent, f. 62 v-75 v, speciaal f. 71 v-73 r) (zie p. 34). In dit sermoen, dat waarschijnlijk als een reportatum tot ons gekomen is, wordt de *sensus litteralis* van het Davidsverhaal niet ontwikkeld, om alleen de *sensus moralis* in ascetische toepassingen aan te houden. De David-preek behandelt in het bewaarde gedeelte uitsluitend de *sensus litteralis*, zodat we mogen vermoeden dat het vervolg de ascetische beschouwingen zou aanvoeren: deze zouden de formele parallelteksten met de gentse prekenbundel opleveren. Wat we hebben, wettigt evenwel hoogstens een vermoeden, dat beide teksten van de zelfde auteur stammen. Daartegen pleit toch de oostvlaamse spelling van de preek.

(10) Zie Fr. de Potter en J. Broeckeaert, *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen. Tweede Reeks. - Arrondissement Eekloo*. Gent, 1870-73. *Derde Deel. Oost-Eekloo*, p. 18-40; J.-M. Canivez, *L'ordre de Cîteaux en Belgique des origines au XXme siècle*, Forges lez-Chimay, 1926, p. 488-493; Th. Ploegaerts, *Les moniales de l'Ordre de Cîteaux dans les Pays-Bas Méridionaux depuis le XVIIe siècle jusqu'à la Révolution française de 1550 à 1800*, Westmalle 1937, II, p. 163-191; El. Dhanens, *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen in Cultureel Jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen* 1953, III, p. 73-74.

(11) Zie Ploegaerts, *o.c.*, p. 171, 174. Haar devies luidde *Jespere et cryn* (andere dragers van de zelfde devies bij H. Tausin, *Supplément au dictionnaire des devises historiques et héraldiques*, Paris, 1895, I, p. 263: *J'espère et crains*).

kreeg). We kunnen alleen veronderstellen, dat ook zij tot voornoemd klooster behoorde, al vinden we haar naam niet in de verschillende namenlijsten ¹².

De kopist, die meteen ook de rubricator was en wel een man moet zijn (vgl. *syn sonden*), tekent alleen met zijn monogram. Aangezien het klooster van Oost-Eeklo onder het geestelijk gezag van de cisterciënsers van Baudeloo ¹³ stond, vermoeden we dat een lid van dat klooster hiervoor het meest in aanmerking komt ¹⁴.

Verluchting. De bedoeling van de kopist was een verluchting in verband van de tekst zelf aan te brengen, o.a. uitgaande van de heiligen, die bij iedere 'hoet' als *ghesellinnen* of als *leytsmannen* aangeropen worden, behalve voor de eerste, daar tegenover de *prologhe* een houtsnede wordt geplaatst, die de hoofdgedachte van het hele werk uitdrukt: de kroning van Maria. Daartoe liet hij bij de aanvang van iedere 'hoet' een blad onbeschreven, waarop een drietal prentjes moesten opgeplakt worden. In feite zijn nu f. 74, 112, 125 en 148 zonder verluchting, hetzij omdat deze nooit aangebracht werd (bij gebrek aan materiaal?), hetzij omdat de prentjes achteraf werden verwijderd. Behalve de inleidende houtsnede is ons bewaard gebleven de verluchting op f. 19, 28, 40, 54, 95: alles samen 15 prenten, w.o. 13 houtsneden en 2 kopergravures, waarvan de ouderdom en de kunstwaarde zeer uiteenlopen. Aangezien J. Van der Linden destijds een uitvoerige bespreking hieraan wijdde (*a.c.*, p. 409-423), beperken wij ons hier tot aanvullingen bij zijn bevindingen, zonder zijn gegevens te herhalen.

1. *Maria Hemelkoningin* (vooraan) (De *OLVP* wordt haar ter ere opgedragen: de negenvoudige krans). Men merke de kroning van Maria als Hemelkoningin door vier engelen, de stralenkrans (mandorla), waarin Maria staat, de maansikkel met slang, die Maria verplettert (*OLV*-onbevlekt ontvangen): hiermee staat de prent in een onafgebroken ikonografische traditie. De brede mantelplooiën en de vlottende haar-golwing wijzen op de kunst uit de eerste decennia der 16e eeuw. De diëtse tekst pleit onweerlegbaar voor de nederlandse herkomst van de houtsnede (zie onze reproductie pl. 4, tegenover p. 49).

2. *S. Katharina van Alexandrië*, gekroond door 2 engelen, ge-

(12) In het *Calendarium* van Baudeloo, uitgegeven door P.F. Vyncke (zie volgende noot), p. 117, vinden we '*obiit Henricus Laban monachus*'. Mogen we hierbij aan enig familieverband denken?

(13) Over Baudeloo, buiten en binnen Gent, zie P.F. Vyncke, *Geschiedkundige schets der Abdij van Baudeloo*, Gent (1921); Canivez, *o.c.*, p. 464-477 (verkeerdelijk als vrouwenklooster aangegeven); *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, s.v. *Baudeloo* (Canivez).

(14) Het monogram konden wij niet oplossen.

flankeerd door 4 tafereeltjes uit haar passie, waarboven nog S. Barbara en S. Maria Magdalena aangebracht zijn (zie reproductie bij J. Van der Linden, *a.c.*, p. 411).

3. *S. Katharina van Alexandrië*, met de spreukband: *S(anc)ta katherina ora pro nobis -xv° lxxv*. De prent, gedateerd 1565, ver- toont de gewone heiligenattributa in een uitvoering, die herinnert aan de prent bij *F.W.H. Holstein, Dutch and flemish etchings, en- gravings and woodcuts 1450-1700*, Amsterdam, vol. XIII, p. 207, f. 390 (= Passavant 248; Courboin 2005). De klederdracht zou tot 1510-30 kunnen teruggaan. Mogen we denken aan diëtse her- komst?

4. *S. Michaël die de draak doodt*. Deze fors getekende gravure is een vrij getrouwe weergave van de prent van Jacob Cornelisz van Oostsanen 38.2 x 25.7 cm., afgebeeld bij Hollstein, *o.c.*, vol. V, p. 26 en *A.J.J. Delen, Histoire de la gravure*, II, 1, pl. IV, 3, en die deel uitmaakt van een reeks, waarvan de eerste prent 1510 geda- teerd is. Onze prent kan kort na 1510 ontstaan zijn (zie onze repro- ductie pl. 5, tegenover p. 64). Een ander — ongekleurd — exem- plaar hiervan is aanwezig in de prentenverzameling van het Ruus- broecgenootschap te Antwerpen.

5. *H. Familie aan het werk te Nazareth*. Buiten de boven-linker- hoek, stelt deze prent een toneeltje uit het leven der H. Familie te Nazareth voor: S. Jozef timmert, Maria weeft, waarbij Jezus toe- ziet. Zij is volkomen parallel met de bekende houtsnede, die het onderschrift draagt: *Gheprint tonser liever sueter vrouwen ten troost* (reproductie bij *A. Spamer, Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*, München, 1930, p. 22; literatuur aldaar en p. 33; vgl. Kruitwagen in *Het Boek*, 1924, p. 47). Nog bewerkt uitgegeven in *'Ons is gheboren. Oude prenten en teksten, verzameld en toegelicht door Jan Poortenaar*, Amsterdam, Bigot en Van Rossum N.V., z.j. (= Uilenreeks, nr. 25), p. 21; vgl. p. 44 (reproductie van deze prent zie pl. 7, tegenover p. 65). Het betreft het Karmelitessenklooster te Peutie (bij Vilvoorde), dat zeer vroeg een eigen prentdrukkers bezat, waaruit ons enkele producten be- waard zijn gebleven:

- 1). Het voornoemde H. Familie-prentje.
- 2). De Mater-Amabilis-prent; zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 47.
- 3). Jezus vallend onder het kruis; zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 47 met reproductie van origineel en navolging pl. VII-VIII.
- 4). Jezus vallend onder het kruis (vgl. nr. 3 in hs. 4604, f. 206 v, Brussel, KB.; zie *Van den Gheyn, Catalogue...*, III, p. 464-5; A. Ampe in *Handelingen XVI...*, p. 53, n. 40.
- 5). Jezus de Man van Smarten, vroeger aanwezig in hs. 2751 Gent, U.B.; zie *L. Indestege, Boekbanden uit vijf eeuwen. Catalogus*

van de tentoonstelling. Gent, 1961, p. 105.

6). Een voorstelling van Jezus te Bethanië, met eigen drukadres, aanwezig in het Archief van het Karmelitessenklooster te Vilvoorde. Dit is een trouwe parallel van de Bethanië-prent uit Mechelen (zie A. Ampe in *Handelingen XVI...*, p. 42-47). Wat is origineel? Aangezien de voorstelling in het Karmelitessenklooster geen innerlijke verklaring vindt, maar wel in het Bethanië-klooster te Mechelen, mogen wij vooralsnog aannemen, dat het origineel van dit laatste klooster is uitgegaan.

7). Sint Antonius de Eremit (met het varken) (Archief van het Karmelitessenklooster te Vilvoorde).

8). Sint Cornelius (*ibidem*).

De H. Familie-voorstelling behoort thematisch thuis in het traditioneel illustratie-materiaal van de Jezus-levens, zoals wij bv. hiervan een aflegger vinden in de houtsnede van de *Pelgrimage*, druk 1576, f. 37 v, die de zelfde elementen in de compositie vertoont (in spiegelbeeld) (zie onze reproducties pl. 7 en 8, tegenover p. 65).

De ikonografische geschiedenis van de H. Familie-voorstelling zelf moet ook nader onderzocht worden, omdat de houtsnede blijkbaar behoorde tot een zeer verspreide reeks van passie-taferelen, die we kennen uit :

1. *Eyn devoet Rosenkrantz des levens und lijdens unsz Heren Jesu Christi*, Keulen, Euch. von Hyrtzborn, 1530 (?). 55 houtsnedes. Is dit de oudste bron van deze reeks?

2. a. *Rosarium mysticum animae fidelis*, Antwerpen, Martinus de Keyser en W. Vorsterman, 1535 (*Kronenberg*, nr. 1807).

b. *Geestelijck Rosecrancsken van eender gelooviger sielen*, Antwerpen. Mart. de Keyser, 1534 (*Kronenberg*, nr. 1809).

c. *Vergier flourissant pour lame fidele*, Antwerpen, Mart. de Keyser, 1534 (*Kronenberg*, nr. 2117 ; reproducties bij *Kronenberg*, NAT. VII. 26-29).

NB. Een aflegger van a vinden we in *Rosarium animae fidelis, 50 articulis vitae & passionis Iesu Christi ac totidem precationibus constans*, Leuven, Joannes Masius, 1587.

3. Gedeeltelijk in a) *Een schoon boecxken om vierichliken te beghereen in ons te comen den heylighen gheest...*, Antwerpen, W. Vorsterman, (*Kronenberg*, nr. 265), met replieken in *Rosarium mysticum animae fidelis*, Antwerpen, M. Hillen 1538 (*Kronenberg*, nr. 1808).

b) *S. Bernardus (= S. Bonaventura) Een... boecxken ... vanden hemelschen wijngaert*, Antwerpen, W. Vorsterman, (*Kronenberg*, nr. 295).

4. Nagevolgd in *J. Pascha, Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie te trecken...*, Leuven, H. Welle, 1576. Bv. f. 37 v met de zelfde H. Familie-voorstelling (zonder toneel van pelgrimgezelschap). Vgl. p. 78 (zie reproductie *Pl. 8*, tegenover p. 65).

Het volsta op dit zeer vrij ingewikkeld knooppunt van ikonografische invloeden van deze zeer verspreide, zij het wellicht minder bekende, houtsnedenreeks gewezen te hebben.

Onze prent, die buiten de H. Familie-voorstelling ook nog in de linker-boven-hoek de uitbeelding van een scheepgaand gezelschap geeft, wordt eerst formeel duidelijk door de eigen functie, die zij in de *Pelgrimagie*-druk heeft. Zij is nl. aangebracht bij een keerpunt in het reisverhaal. Na de landreis Leuven-Venetië over 40 *dachreysen* is het belangrijke ogenblik aangebroken om sloop te gaan. Daarom is er het gebed 'tot uwen heyligen *Engel*, op dat hij u voorsien wille eenen wijzen, machtigen Heere ende Patroon, die u wil voeren met synder galeyen totter begheerlijcke plaetsen, uwer geestelijcker reysen oft pelgrimagien des heylichs lants' (f. 38 r), en het gebed tot *S. Petrus*, 'die heer van deser galeyen oft patroon... sinte Peeter...', die van Godt gestelt is een hooft oft patroon vanden schip der heyliger kercken' (f. 38 v).

Uit deze symboliek, die leuk uit de materiële reisomstandigheden geestelijke realiteiten laat doorglanzen, kan men de voorstelling uit de linker-boven-hoek, die tot nog toe ondoorzichtig en vaag moest blijven, gemakkelijk interpreteren: er is de engel; het schip met *S. Petrus* aan boord: deze ontvangt de pelgrims (met pelgrimspij en staf), waarvan de ene reeds op het schip gestapt is en de anderen nog aan wal staan; op de achtergrond het pelgrimsoord, dat de pelgrims reeds verlaten hebben.

Deze functie van de prent verklaart meteen, dat zij speciaal ter illustratie van onze *pelgrimagie*-boeken vervaardigd werd, wat nu wel een bijzonder licht werpt op het milieu, waarin ze ontstonden. Op de vraag welke van de twee prenten origineel is, zou men van uit de situatie der Bethanië-prenten geneigd zijn te antwoorden, dat ook de houtsnede uit Peutie slechts kopie zou zijn. Wanneer we doorslaande argumenten zouden bezitten, om het Pascha-auteurschap van de *Pelgrimagies* met de traditie te handhaven, zou het een verrassende voorstelling worden, Peutie als centrum te beschouwen, waar het ganse illustratie-materiaal zou vervaardigd zijn geworden. Nader onderzoek kan wellicht beslissend licht hierover laten vallen¹⁵.

(15) Aangezien P. Bruno Borchert, O.Carm., een onderzoek over de ikonografie van OLV-ten Troost voor het tijdschrift *Carmelus* voorbereidt, gaan wij hier niet verder op de verschillende opgeworpen kwesties in.

6. *Het doopsel van Joannes*, illustratie bij de beschouwing van Jezus' leven, aansluitende bij *dachvaert* 74 evgl., vertoont wel enige gelijkenis in techniek enz. met de vorige houtsnede (zelfde milieu en kunstenaar?). Zij herinnert sterk aan de houtsnede met het zelfde onderwerp in hs. 4660-61, Brussel, KB.

7. *S. Agatha*, met boek en tang, de tyran onder de voeten tredend. Van der Linden zegt hiervan : „Ce burin, qui est d'un travail très sobre et aussi expressif que délicat, rappelle bien la manière de Lucas de Leyde" (*a.c.*, p. 413). Merkwaardig is ongetwijfeld de uitbeelding op de achtergrond van een kerk (links) en een slot (?) (rechts). Is dit een topografische notitie omtrent een plaats, waar *S. Agatha* vereerd werd?

8. *Aanbidding der Wijzen* in de stal (bij de vierde *hoet*). De uitvoering is zeer primitief, wat op hogere ouderdom van de prent kan wijzen.

9. *S. Cecilia*, houtsnede met bovenschrijft *Sancta//Cecilia*, beeldt de heilige af met orgel en palm, in vrij ruwe afwerking.

10. *S. Katharina van Zweden* met het opschrift *S. Katharina de swetia filia S. birgitte//G.M.//Ex tenera-munda*. Zie reproductie Van der Linden, *a.c.*, pl. XVI; vgl. de uitvoerige bespreking door A. Ampe, in *Handelingen XVI...*, p. 47-53.

11. *S. Coleta* (met *S. Franciscus van Assisi*), die voor het altaar de ordesregel van Jezus (en Maria) ontvangt (vgl. banderole : *Regula ordinis S. Clarae*), met het onderschrift : *Beata Coletta Reformatrix Ordinis sancte Clarae*.

12. *S. Clara* met de monstrans, naast (gestigmatiseerde) *S. Franciscus van Assisi*, onder loofboog.

13. *S. Dominicus* met regelboek, hond die staf draagt, naast een geknielde dominikaan, met het onderschrift : *S. Dominique fondateur des freres prescheurs*, wat op een franse herkomst van de prent wijst.

14. *Maria met Kind*, in buste, onder boog, staande op maansikkel, met het onderschrift : *Salve Maria Gemma pudicicie*.

15. *S. Jan Evangelist* met boek en arend : dit is een houtsnede, waarvan de bedrukte keerzijde ons zegt, dat ze uit een boek werd uitgerukt. De tekst betreft het verhaal van *S. Stephanus*, die stervend voor zijn beulen bidt. Het samentreffen van *S. Stephanus* en *S. Jan* liet ons vermoeden, dat de kontekst behoort tot de liturgische omlijsting van de feesten resp. 26e en 27e december, dat de gedrukte tekst de recto-zijde en de prent de verso-zijde van het blad beslaat en dat we te doen hadden met het Passionaal van *Jacobus de Voragine*, de *Legenda Aurea*. Dat klopt.

Anderzijds onderkende Dr. Vervliet, Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, in het lettertype de franse herkomst. Zo konden wij

Pl. 9. Maria en Jozef aanbidden het Kind. Houtsnede, met S gesigneerd, uit hs. 21714 Brussel, KB, f. 33r.
Zie p. 70.

Pl. 10. Maria haar Kind voedend. Houtsnede, met S gesigneerd, uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 94v. Zie p. 70.

Pl. 11. OLV. met de 7 zwaarden. Houtsnede met S + A gesigneerd, uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 88r.
Zie p. 69-70.

Pl. 14. OLV verheerlijkt in de hemel. Houtsnede uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 99 v. Zie p. 71.

Pl. 13. OLV met het Kind, met de duif spelend. Houtsnede uit hs. 21714 Brussel, KB., 112 v. Zie p. 71-72.

Pl. 12. OLV van 7 Weeën. De Vlucht naar Egypte. Houtsnede uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 49v. Zie p. 70.

tekst en houtsnede inderdaad terugvinden in de dietse uitgave van de parijsche drukker Wolfgang Hopyl voor Willem Houtmart te Brussel, het *winterstuck* van het *Passionael* (zie *Nijhoff-Kronenberg*, 1194, ex. Brussel KB., B 537). Over de drukker zijn we ingelicht door H. Stein, *L'atelier typographique de Wolfgang Hopyl à Paris*, Gand, 1891, en *id.*, *Nouveaux documents sur Wolfgang Hopyl, imprimeur à Paris* in *Bibliographe moderne*, 1905, p. 178-193. Hopyl, wiens drukkersactiviteit valt tussen 1489 en 1523 en die wellicht in 1524 stierf, is misschien herkomstig uit het bisdom Utrecht, al heet hij in een bepaalde bron *Alemannus*. Hij drukte meestal voor rekening van anderen, vooral scholastische, patristische, juridische en kerkelijke werken, waarvan in 1891 66 stuks opgeteld werden. Twee dietse werken zijn van hem bekend: *De Getijden van onser liever vrouwen*, 1500 en het tweedelig *Passionael*, 1505. In 1891 noteerde Stein: „de nombreuses gravures sur bois et de lettres ornées qui dénotent aussi une origine flamande... images populaires qui n'ont certainement pas été gravées spécialement pour ce volume et ont dû servir à illustrer quelque'une de ces publications d'hagiographie et de propagande, si fréquentes à la fin du XVe siècle et au début du XVIe". Anderzijds bemerkte hij, hoe Hopyl zijn letter- en illustratie-materiaal ontleende aan *Jean de Vingle*, drukker te Lyon. Naar een vriendelijke mededeling van Mme J. Veyrin-Forrer, Bibliothèque Nationale te Parijs, komt inderdaad onze S. Jan-prent identisch voor in *La Légende doree en françois*, te Lyon op 20 juli 1497 door Jean de Vingle, f. xxij r (Bibl. nat. Rés. H. 278), waar ook het zelfde lettertype reeds gebruikt werd. — Onze prent stamt dus... Lyon. (Zie onze reproductie uit de druk, waaruit alleen de houtsnede in ons hs. overgenomen werd, pl. 6, tegenover p. 65).

NB. Wanneer wij het illustratie-materiaal uit beide hss., zowel naar inhoud als naar plaatsing, overschouwen, wijst alles er op, dat het een oorspronkelijke bedoeling was de *Pelgrimagie* te verluchten. De stof daartoe zou uit de aard der zaak drie motieven kunnen aanpakken: 1) taferelen uit het leven van Maria en Jezus; 2) de heiligen, resp. engelen, die als *patronen* of *leytsmannen* aangeroepen werden; 3) uitbeelding van de pelgrimagie zelf, volgens de momenten der reis of volgens geografische gegevens. Het bewaarde materiaal behoort inderdaad tot een dezer motieven. Dank zij deze beschouwing komt dit niet meer zo willekeurig voor, als het op het eerste gezicht kan lijken en als J. Van der Linden volgens al te empirische indrukken geoordeeld had. Het is wel zo dat de uitwerking er van in onze 2 hss. uiterst gebrekkig is gebleven, omdat de kopisten slechts over weinig toevallig materiaal beschikten, dat aan het oorspronkelijk opzet nog beantwoordde. Misschien

suggereert de houtsnede met de H. Familie ons nog het best, hoe de autograaf (uitgevoerd door de Karmelitessen te Peutie?) er moet uitgezien hebben.

C. INHOUD EN VORM VAN 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Nu wij de *OLVP*, in twee hss. voorkomend, aan de vergetelheid konden ontrukken en aan Jan Pascha toeschrijven, willen we nader kennis nemen met de inhoud en de vorm er van. Het werk bevat de eigenlijke oefening van de *Pelgrimagie* en het begeleidend verhaal van het leven van Macharius, dat de uiterlijke omlijsting voor een innerlijk gebeuren vormt.

a. In de eigenlijke *pelgrimagie* zelf kunnen we onderscheiden een eerste deel, dat de *dachbreysen* 1-450 naar de *cluyse* van Macharius heen en terug behelst, en een tweede deel met de *dachbreysen* 451-584 van Jerusalem naar Leuven. We gaven reeds (p. 57s.) de *prologhe*, waaruit het schema van de oefening blijkt.

1. De eerste 450 *dachbreysen* zijn uitgebouwd als *drie cronen* met elk *drie hoeden* (vgl. rozenkrans-schema). Elke hoed, genoemd naar een onderscheiden bloem, symbool van een deugd van Maria, bevat 50 overdenkingen, die het leven en de deugden van Maria doorlopen van af haar uitverkiezing in Gods gedachte tot haar glorie in de hemelse zaligheid. De pelgrim neemt bij ieder vijftigtal *dachbreysen*, waarop hij de bloemen-hoet dagelijks moet plukken, '*ij maechden, om te helpen plucken deze bloemen... ende twe santen om haer daer mede te croonen*'. In een afsluitend gebed wordt de gevlochten hoed telkens aan Maria, onder voorspraak van de begeleidende heiligen en engelen, aangeboden. Regelmatig geven uitvoerige rubrieken de reisroute (naar het Macharius-verhaal) aan, met de nodige symbolische uitleg, alsmede aanduiding van de aflat en aansporing tot passende gesteltenissen. Het hier volgende schema geeft de ontwikkelingslijn van dit deel aan.

Die eerste croone ter eeren uws edelen wtvercorenen lychaems

Die eerste hoet: die goutbloemen der weerdicheyt van Maria, opgaende in hogher contemplacien (gaande van Gods gedachte over Maria tot haar jeugdijaren); met S. Agnes en Dorothea, met Raphael en eigen bewaar-engel.

Die tweede hoet: die blaew heybloemkens des velts van die eenicheyt, wijsheit ende vierich hemels ghebet van Maria (gaande van haar tempelverblijf tot Boodschap); met S. Catharina van Alexandrië en S. Barbara, met Michaël en Uriël.

Die derde hoet: die fiolette haerder oetmoedicheyt (gaande van de Boodschap tot Geboorte); met S. Lucia en S. Agatha; met S. Joseph en S. Jan Baptista.

Die tweede croone in die eere uwer heyligher doorwonder zielen

Die vierde boet: die witte lelyen ter eeren der maechdelijcker suyverheit (gaande van de Geboorte tot Lichtmis); met S. Cecilia en S. Delphina, met de Driekoningen.

Die vijfde boet: die corenbloemen der heyligher aermoeden van Maria (gaande van Lichtmis tot verborgen leven in Nazareth); met S. Clara en S. Catharina van Siëna; met S. Franciscus en S. Dominicus.

Die seste boet: die medesuete der heyligher ghehoersaemheyte van Maria (gaande van dood van S. Joseph tot Jezus' dood op het kruis); met S. Scholastica en S. Geertrui, met S. Benedictus en S. Bernardus.

Die derde croone in die eere van Mariens volmaecte victorien ende vrolijcken verheven gheest in God

Die sevende boet: die roose der vierigher liefden (gaande van Maria's staan onder het kruis tot haar leven na de Verrijzenis); met S. Ontcommer en S. Godelieve, met S. Andries en S. Jan.

Die achste boet: die akeleye der ghestadicheyt (beschouwt haar standvastigheid in het lijden); met S. Martha en S. Eulalia, met S. Marten en S. Nicolaes.

Die neghenste boet: die lavenderbloemen der victorien... ghecroont als keyserinne int rijck haers soons (Hemelvaart van Maria en haar hemelvreugde); met S. Ursula en gezellinnen, met de 10.000 Martelaren.

Afsluitend worden deze drie kronen aan Maria aangeboden, vooreerst in een gebed tot de onderscheiden aangeropen heiligen en alle rangen der hemelingen en vervolgens in een gebed tot Maria. Deze mogen hier volgen als voorbeeld van taal en stijl van de auteur.

(Hs. 21714 KB. Brussel, f. 111 r) O devoet pelgrim der maghet Maria, bereyt u nu om met weerdicheyt te presenteeren ende die keyserinne des hemels te crooneren met die cranskens, die ghij hebt ghemaect tot haerder eren. Ende om dit bequaemelijck te doen nae haerder grooter weerdicheyt, zoo suldi aenroepen u twee leytsmannen, den h. Inghel Raphael ende uwen goeden Inghel. Want ghij u (f. 11 v) pelgrimage nu volbracht hebt doer Gods helpe ende noch niet en muecht comen tot dat paradijs in die presencie der maghet Maria, bidt dan dese Inghelen, u leytsmannen, dat sij met alle haer mede-borghers dese croenen des loefs haer eerweerdighe Coninghinne presenteren, op-dat u dese croone inder uren der doot gracie verwerwe, om te gaen den onbekinden wech tot dat paradijs der wellusten, en dan muecht ghebruycken den soeten rueck alle deser voerscreven bloemen (rood).

Ghebet tot uwen goeden Inghel ende den h. Raphael (rood).

Mijn alder-lie<f>ste broeder, bewaerder mijnder zielen, .h. Inghel Gods dien ick van Gode bevolen ben te bewaeren, ick roepe tot u met hertelijcker begheerten mijns herten, ende tot den .h. Inghel Raphael, uwer goedertierenheit biddende, dat ghij trecken wilt ten hemelschen paradijse, ende nemen dat gouden trompet uwer inghelscher goedertierenheit, ende dat wilt

blasen metden adem uwer berrrender minnen doer al die straten des hemelschen Jherusalems. Ende roept ende bidt al dat hemelsche her, dat sij die Coninghinne ende Keyserinne des hemels helpen presenteren dese keyserlijke croone tot haerder weerdicheyt, *op*-dat die cleyn ghifte haerder eerweerdicheyt ende goedertierenheyt mach sijn ontfanckelijck, ende ick, aerne sonderse, doer al dat ghebet der liever heylighen weder mach ontfanghen (*f. 112 r*) daer ick mijnen bruydegom ende sijnder liever moeder mede mach aenghenaem syn.

Ick bidde alle die patriaercken ende propheten doer u, o hemelsche bode, datse bringhen die welluydende trompetten der verwonderen ende blijshappen, diese hebben op haer Coninghinne, ende mij dan verwerven, dat heyligh ontsich ende vrees Gods totter doot, ende lanmoedicheyt ende verduldicheyt in alle trybulacien.

Ick bidde die heylighe martelaren, datse brynghen die roosen der hemelscher minnen, ende datse mij verwerven sterckelijck te verwinnen alle myn ghebreken en dat ic van mij mach verdrijven alle nedere dynghen.

Ick bidde alle die .ix. chooren der Inghelen, datse brynghen die wieroockvaten des sueten loefs metten wieroock der vierigher liefden En ick bidde hem, datse mij verwerven, alijt gheerne te syn inden lof Gods en dat ick mij behoede voer alle traecheyt, *op*-dat ic inder eewicheyt met hem dat mach volbringhen.

Ick bidde alle die weerdighe apostelen Christi, datse brynghen die berrende tortsen des goddelijcken loefs en datse mij verwerven te verblijden in persecucie met stantafticheyt inden heylighen kerste gheloove ende heylighe religie.

Ick bidde al die confessoren, datse brynghe die hemelsche herpen der vriendelijcheden en die vedelen der vereeninghen in hooghe comtemplacien, ende mij verwerven die duecht te minnen totter doot.

Ick bidde al die suyver heilighe maechdekens, datse comen met haeren roosencransen en haer witte cleedinghe, en datse met vrolijcken sanghe die keyserinne ende moeder der bermherticheyt dese croone pre- (*f. 112 v*) senteren en crooneren, en mij dan vercrijghen die benedixie vander moeder der bermherticheyt, een stercke naevolghinghe in alle haer duechden, *op*-dat ick inder eewicheyt van haer niet verscheden en blijve. Amen.

Ghebet ende offerande der croonen tot die Coninghinne Maria (rood).

Alder-glorioeste Coninghinne des hemelschen rijcks, aldersuetste Maria, ontfanct toch minlijck dese cleyne ghawe, die ick, u aerne dienersse, uwer waerdicheyt offer ende gheve in teghenwoordicheyt alle der hemelscher scharen, want met desen drij croonen begheer ic u te eeren met al dat ick vermach als een machtighe Coninghinne des ewighen levens.

Die ierste croone ter weerdicheyt uws edelen vercierten wtvercoeren lychaems, welck heeft gheweest die ruste Gods, begheerende datse ghestelt werde tot uwer maechdelijcker croonen.

Die tweede croonen heb ick ghemaect in die eere uwer heyligher doerwonder zielen, doorsneeden met dat sweert des rouwen, begheerende dat die ghestelt worde tot uwer martelaers-croone Aureola.

Die derde croone heb ick ghemaect ter eeren uwer volmaecter victorien en vrolijcken verheven gheest in God, die ick bidde dat ghij ontfanghen wilt tot die croone uwer glorien. Ende met alle dese cleyne grue- (*f. 113 r*) ten ende benedixien soo glorificeer ick dij, mijn vrouwe ende mijn moeder. Ende met gheboechden knien myns herten ende myns lichaems zoo presenteere ick u oetmoedelijck dese keyserlijcke croone, en stelse in die handen der heiligher maechden. S. Ursula en al haer ghespeellinen, ende bidde myn leytsmannen S. Steven ende S. Laurencius met die .xi. duysent martelaeren, datse dese croone des loofs stellen op u alder-edelste hooft, biddende datse ontfanckelijck sij dijnder mayesteyt, en dat die cleyne deser croonen dyn hoocheyt niet en verdoorne. Want dat myn crancheit vermochte, heb ic dij gheoffert, mer niet dat ick woude. Ende, o alder-soetste moeder, niet wt mijn hooft heb ick dit vergadert, mer heb inghegaen in dat ghenochlijck paradijs dynder sueter looveren, en heb wt veel bloemen weynich bloemen ghepluckt tot eender chieringhe dynder croonen. Ende want ick dicwil dit hebbe versumelijck ghedaen, soo bidde ic dynder goedertierenheyte, dat dyn bermhertighe ooghen myn onvolcomenheyte willen aensien ende mijn misdaet vergeven. Ende in dat boeck dynder ghedachten zoo scrijft te samen elck bloemken ende roosken, van welcken ick dese croone heb ghemaect. Ende dat loon begheer ick weder van dij, myn alderliefste moeder, dat ghij mij in deser tijt regeren wilt, ende onder dyn protectie nemen, en mij beschermen van alle quade. Ende verleent mij en alle die u dese (*f. 113 v*) croone vlechten, dat wij u inder uren ons doots teghenwoordich moeten hebben, ende ons dan wilt aenschijnen in dier donckerder nacht des doots, en vervaert die duyster schaere der duvelen, ende doet ons dan op dat boeck der minnen, ende vertelt daer-wt soo-veel vriendelijcheden, dat ghij ons der minnen en dat paradijs weerdich maect, ende versoent ons voer den vervaerlijcken rechter.

O alder-schoonste Sara, wilt bij ons syn soo rasch als onse ziel scheidt wten lichaem, en wilt toch dan segghen, dat ghij ons suster sijt, en dan wtgheley ons doen, als wij den onbekenden donckeren wech des doots sulden moeten wandelen, en wilt ons dan nae deser elledigher pelgrimacie met u moederlijcke handen oversetten tot dat paradijs der ewigher wellusten, ende wilt ons dan toonen Jhesus, dyn ghebenedijde vrucht.

Noch bid ick u, o suete moeder, dat doer dese offerande pelgrimacie ende cleyne groetenissen deser croonen vertroost moet<en> werden alle gheloo<vy>ghe zielkens, sonderlinghe daer ickt voer pelgrimacie voer begheer .N. doer u groote sueticheyte ende ghenade.

Adieu, o over-clare morghens-sterre, ende bidt altijt voer ons. O ghenadighe. O goedertieren. O alder-goddelickste suetste Maria, myn alder-liefste moeder ende Coninghinne. Al dat hemelsche gheselschap moet segghen: Amen. Alleluia. God ende Maria moet syn ghelooft inder ewicheyt.

Amen, dicant omnia. Anno liij. op S. Nicalaus.dach ¹.

(1) Dit mogen we opvatten als datum, waarop de kopiste haar afschrift hier beëindigde. Wilde zij aanvankelijk hier afbreken?

2. De 450 *dachbreysen* brachten de pelgrim van Jerusalem naar de *cluyse* van Macharius heen en terug (de *OLHP* had hem van Leuven naar Jerusalem — en de heilige plaatsen — gevoerd: op den *berch van Syon*, waar de Apostelen de H. Geest op pinksteren ontvingen, *dachbreyse* 236). Voor de terugreis van Jerusalem naar Leuven krijgt de pelgrim een nieuwe overdenkingsstof mee: beschouwingen over Christus' lijden en vreugde, zijn triomf bij het Laatste Oordeel in het gericht over de verdoemden en in zijn zaliging der uitverkorenen: *dachbreysen* 451-584 (dit is, behalve aanpassingen, identisch met het laatste deel der *OLHP*, zoals we reeds aangaven; we komen er verder op terug voor wat het bronnenonderzoek betreft, p. 91-102).

b. De pelgrimagie-oefening gaat vergezeld van het verhaal van Macharius' leven, dat de inspiratiebron werd voor de geestelijke pelgrimstocht en hieraan zijn wonderbaarlijke en avontuurlijke atmosfeer verleende, daar het dient als geografisch kader, waarin de pelgrimage verloopt. Zoals de *prologhe* ons reeds leerde (zie p. 59, nr. 9), '*dat leven vanden heylighen vader Macharius van roomen, ... es ghenomen wt dat vaders-boeck. Welcx's leven bescreven hebben .iij. heylighe muncken als Theophilus, Sergius ende Gommus*'. Het *Vaderboec*, zo verspreid in de Middeleeuwen, behelst in hoofdzaak de vertaling van de *Vitae Patrum*. Dit Machariusleven werd zogezegd samengesteld door die drie monniken (de namen worden verschillend opgegeven), die hierin verhalen, hoe zij hun klooster in Mesopotamië heimelijk verlaten, om in geest van ont-hechting levenslang pelgrimage te trekken '*ubi coelum terrae se conjungit*' (de horizont!). Na hun bezoek aan de heilige plaatsen van Palestina bereiken zij Perzië, van waaruit de wonderlijkste reisavonturen hen brengen tot de kluis, dicht bij het paradijs, van Macharius. Deze eenzaam, uit Rome afkomstig, verhaalt zijn fabelachtig bewogen leven: zijn vlucht uit Rome op zijn huwelijksdag, zijn moeizame reis naar vornoemde plaats, zijn fantastische ascese enz. Daarna keren de 3 pelgrimerende monniken naar hun klooster terug. — De Bollandisten typeren en waarderen dit geheel als *Vita fabulosa Sancti Macharii Romani*, waarbij het accent op *fabulosa* valt. Men kan zich alleen maar afvragen, hoe vrome geslachten deze pseudo-religieuze literatuur ernstig in hun vroomheidsbeleving hebben kunnen opnemen en welke misvorming feitelijk in hun religieuze psyche van hieruit is uitgegaan².

(2) De latijnse tekst bij *PL*, 73, c. 415-426 (volgens de uitgave van Rosweyde: *Vitae Patrum*, Antwerpen, 1615, p. 224-241; vgl. nederlandse vertaling door Rosweyde, '*Tvadersboeck*', Antwerpen, 1617, 13 oktober). Over de mndl. verspreiding zie C.G.N. de Vooys, *Middel nederlandse legenden en exempelen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 6-11. De mndl. vertaling van de *Vita Macharii*, zowel in hs.

D. DE TWEE REDACTIES VAN 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Een in het oog lopend verschil tussen hs. A en hs. B is wel voor- eerst dat hs. A de volledige tekst van de *dachbreysen* 1-584 geeft, maar het leven van Macharius mist, terwijl hs. B voor de *dachreysen* 451-584 naar de *OLVP* verwijst, maar het volledige leven van Macharius bevat. Dit verschil kan op een uiterlijke schikking berusten, maar grijpt op de tekst zelf niet in.

Wanneer we evenwel de *prologhen* uit beide hss., die wij p. 57s. afdrukten, onderling vergelijken, moeten we vaststellen, dat hier de verschillen van redactionelen aard zijn. Ook verdere vergelijkingen brengen ons tot de zelfde vaststelling. Hoe moeten wij die onderlinge afwijkingen verklaren? Zijn zij het resultaat van kopisten-manipulaties of moeten zij toegeschreven worden aan de auteur zelf? Deze vraag verplicht ons het eigenlijke werk nader te onderzoeken, waarbij blijkt dat de onderlinge verhoudingen tussen de twee hss. van deel tot deel zeer verschillen.

Doorlopend krijgt men al dadelijk de indruk, dat hs. A een frisere, volledigere, spontanere tekst biedt dan hs. B. Zo bv.

Hs. A, 5e dachvaert, f. 6r: Overdinckt die weerdighe ende heyliche suyver ontfanckenisse deser heylicher maghet, daer god haer boven alle creatueren in heeft ghepreserveert van alle smette der sonden, erfsonde, daghelijcks en doottelijck, want die coninck haer bemint heeft boven alle vrouwen. Dat huys gods die de hoochste god inden beghin voersien heeft te funderen. Siet hier den throon van salomon van pueren goude, die de coninck sy selven vercoren heeft inder eewicheyt.

6e dachvaert, f. 6v: Overdinct hoe die coninck synen schadt vermeerdert heeft, als hij een levende ziel in dat lichaem ghestort heeft en die ziel met dat lichaem gheheylicht, en es gheweest dat alder suyverlickste werck synder handen, alder ghelijckste forme, beelt, spiegel synder godlijcker wijsheyt ende goedheyt met alsoe

Hs. B, f. 11v: Overdinckt hoe die suever maghet Maria ontfanghen es, ende ghepreserveert van alle smette der eerfsonden.

Hs. B: Overdinckt hoe die Coninck der glorie sijnen schat vermeerdert heeft, als hij een ziel levende met dat lichaem gheestelijcke gheheylicht heeft,

welcke die inghelen bewaert hebben dach ende nacht.

als in druk kunnen we hier niet onderzoeken (vgl. hs. 1305 Gent, UB., f. 61 r-82 v; hs. 133 E 5, f. 244 r-245 v Den Haag, KB. enz.). Wellicht zal Drs. J. Deschamps ons hierover eens uitvoerig en deskundig inlichten.

overvloedighe hemelsche duechden begaeft, welcke heylighe ziel ende lichaem die heylighe inghelen bewaert hebben nacht ende dach.

Deze twee voorbeelden van verschillen, die reeds een niet geringe slinger marge vertonen, kunnen ons geen onbetwistbaar antwoord op de gestelde vraag brengen, al doen ze ons reeds beseffen, hoe ingrijpend ze wel kunnen zijn en hoe dringend onze vraag wordt.

Radikaler zijn wel verschillen van een andere aard, waarbij overdenkingen redactioneel grondig gewijzigd worden, zoals bv. door het uiteenspreiden van één punt over twee en meer.

Hs. A, 17e dachbreuse, f. 7 v: Overdinckt die groote sueticheyt ende blijchap welck den heylighe vader Joachim ghevoelde als (*f. 8 r*) hem dat suyerlijck bloemken syn lieve dochterken inden armen ghegeven was en met wat sueticheyt en weerdicheyt hij haer gaf de naem MARIA, als hem den Inghel bevolen hadde. In welcken noemen des naems die Inghelen teghenwoerdicheyt (!) verblijden ende songhen: Ghebenedijt es desen soeten naem. Heden es ons gheopenbaert met wat naem wij onse Coninghinne noemen sullen. Hier om laet ons verblijden nu ende altijt ende God lovende, noem<en>de dicwil dien soeten naem Maria.

Hs. B, f. 13 r: 15e dachbreuse: Overdinckt die blijschepe die Joachim hadde, als hem sijn lieve dochter inden aermen ghegeven was, ende gaf haer een naem Maria, als hem die inghele bevoelen hadde.

16e dachbreuse: Overdinckt hoe die inghelen, die daer waeren, int noemen des heylighen naems haer zeer verblijden, ende songhen: Ghebenedijt es desen soeten naem. Heden es ons gheopenbaert met wat naeme dat wij ons Coninghinne noemen sullen. Hier omme laet ons verblijden, nu ende altijt, ende loven Godt, noemende dicwils sijnen (?) zoete naem.

f. 13 v: 18e dachbreuse: Overdinckt hoe Godt, die gethemmert heeft die dagheraet ende die sonne, die heeft dit maegdeken sijn toecommende moeder, puerdere ende schoondere ghemacct, daen sij beede sijn, ende heeft haer bereet tot een alder betaemelijcste slaepcamere.

20e dachbreuse, f. 8 v: Overdinckt hoe god in dit suyer goutbloemken Maria heeft bewesen syn moghentheit, sijn wijsheit en groote goetheyt, en inder eewicheyt tot grooten ghaven ghepredestineert,

19e dachbreuse: Overdinckt hoe Godt in haer heeft bewezen sijn mughentheit ende sijn goetheyt, ende heeft haer inder eewicheyt ghepredestineert

en met wat soeter ende met groote charitate
charitaten sij was van god bemint, en was sij van Godt ghemint ende van
haer heeft bereet tot een alder salich- die propheten ghepremonstreert.
ste claepcamer en prieel der weelden.

Als verschillen van de zelfde aard noemen we nog het verplaat-
sen van overdenkingen, zowel binnen een zelfde 'hoet' als van de
ene naar de andere, het weglaten, resp. inlassen van overdenkin-
gen. Toch kunnen we a priori hierbij niet uitmaken, of dergelijke
wijzigingen aan een kopist dan wel aan de auteur zijn toe te schrij-
ven. Een doeltreffend criterium hieromtrent menen we evenwel te
vinden in de volgende vaststelling. Zoals we later nog zullen uit-
werken, is de overdenkingsstof voor een goed deel ontleend aan
Marquard van Lindau's Tien-geboden-kommentaar, zoals blijken
moge uit volgend voorbeeld. (NB. Wij volgen hs. II 2454 KB.
Brussel).

*Marquard**Hs. A**Hs. B*

(f. 24 b) *Jongher*. Segt my noch meer, hoe dat die waerde Moeder Gods ende die alre-liefste vrienden ons Heeren dit (= tweede) ghebot hebben ghehouden. *Meester*. ^bDu selste weten, dat wy lesen inden scriftueren niet dat onse lieve Vrouwe ye (f. 24 c) ghesprac dan tot seven tyden. Doch salstu weten, dat dat cleyne ghetal anders niet en meent dan dat al haer woerden luttel waren. ^cMer doch soe selstu weten, dat sy nye en sprack een woert, sy en ghinc eerst in haer selven ende bedachte drie dinghen. Dat yrste was, of die woerden noet waren te spreken. Dat ander, of daer gheen arghe of comen en mochte. Dat derde, of die ere Gods daer-

(f. 14v). *Die .55. dachvaert*. ^aOverdinckt hoe dit schoen veltbloemken Maria bedwaeut was van binnen, altijd was leezende. Ende sij heeft in al haer sinen besneden geweest, ^bhaer tonghe noeyt tot ijdel woerden gheruert. Men leest, datse noeyt en sprak dan tot .vij. tijden, welck ghetal anders niet en meynt, dan datse luttel van woerden was.

^cAls sij sprack, soe overdachtse drij dynghen: Deerste, oft noot was. Tweede, ofter gheen ergheringhe afcoemen en mochte. Ende ten derden, ofter gods eer daer-doer niet vermindert en soude worden.

(f. 16 r). *Die 37. dachvaert*. ^bOverdinckt hoe dat dit weerdich gaudtbloemken Maria haer tonghe noyt tot idel woert gheroert heeft.

Want wij lezen, dat zij noe<y>t en sprach daen tot .vij. reysen. Dwelcke ghetael niet anders en meent, daen dat haer woorden luttel waren.

Die 38. dachvaert. ^c'Overdinckt hoe dat die maghet Maria noyt en sprack, sij en overdachte drie dinghen. Dat eerste, oft nootdurstich waer te spreken. Dat .ij., oft gheen hinder oft ergheringhe af comen mochte. Dat .iiij., oft Gods eere daer duer ver-

in vermeert ende ghebreyt was. Ende wanneer sy vant dese drie punten, soe began sy oetmoedeliken te spreken. ^dDu selste oec weten, dat haer reden ende haer spreken drie wisen ende manieren had. Dat yste, dat sy sachmodichghe woerden sprack. Dat ander, dat sy alte-mynlike ghebaer met haren woerden hadde. Dat derde, dat sy een slechte besneden wise der woerden hadde met ya ende met neen, want sy nye overvloedighe woerden en sprach.

^eHier-om als Ambrosius sprekt: Sy en stont nerghent opter straten te spreken; sy vloech alle clappeni<n>ghe ende menichvoudicheyt.

^dSy hadde oeck drij wijsen in haer reden. Dierste, datse saechmoedige woerden sprack, noeyt tornich. Tweede, minlijck ghe-laet metten woerden.

Dat derde, een besneden wijse met ya ende neen. Want overvloedighe woerden en spracse noeyt.

meerdert sauden werden; ende so wanneere sij deze dinghen bedacht hadde, soo bestont zij daen oetmoedelijck te spreken.

Die .39. dachvaert. (f. 16 v) ^dOverdinck hoe dat allen haer redenen aen haer hadden .drie. leerenghen. Ten eersten, dat sij sachtmoedighe woorden sprack, ende noyt gheen torneghe. Ten .ij. toechde sij minnelijck ghelaet metten woerden. Ten .iij. een besneden weezen met ia ende nee. Want overvloedeghe woorden en sprach sij noynt.

Die .40. dachvaert ^eOverdinck hoe Ambrosius zeyt: Men en vantse noynt nieuwers up straet, ende zij vloet alle clappinghe ende menichvoudicheyt.

Zowel hs. A als hs. B hebben aan een zelfde tekst van Marquard ontleend. Wanneer men ziet hoe b op gelijke wijze tot b' en b'' omgewerkt wordt, moet men wel besluiten, dat de bewerking van de ontleende tekst op een zelfde persoon teruggaat. En toch verschilt de manier, waarop de tekst in A en B gebruikt wordt, merkelyk. In A wordt b' als analytische belichting van a' aangeschakeld: deze logische opbouw der gedachtenontwikkeling ontbreekt in B. In A vormen b' c' en d' één bedenking; in B worden ze over 4 *dachrey-sen* verspreid. Dat verraadt een methodische opzet, die tegelyk een grondige kennis van de ontleende teksten veronderstelt. Waar A zijn ontlening met d' afbreekt, neemt B nog e'' over. Dit wil zeggen: B kon dit niet uit A overschrijven, maar moest een Marquard-hs. raadplegen. Concreet gezien veronderstelt dit, dat een zelfde persoon A en B uitgaande van de zelfde bronnen op eigen hand achtereenvolgens met verschillende inzichten en methoden opgesteld heeft. M.a.w. we moeten de verschillen tussen A en B niet

zien resp. als origineel en corrupte tekst, maar als twee verschillende redacties van een zelfde werk, die de éne auteur met wisselend doel naar gewijzigde methoden en trant opstelde.

Een zelfde bewegelijkheid van redactie zien we nog bv. in de wijze, waarop A een reeks vrouwenfiguren uit het O.T. als voorafbeeldingen van Maria laat aantreden (*dachreysen* 93-96), terwijl B andere figuren (zaken en vrouwen) aanvoert (*dachreysen* 21-27): dit toont aan, hoe een zelfde auteur een zelfde motief op verschillende wijzen van uit een zelfde perspectief uitwerkt. Een bevestiging hiervan vinden we in de behandeling van het Sara-motief in het slotgebed van de 9 hoeden: die zin komt voor in A maar ontbreekt in B. Welnu het motief werd niet aangewend door A in de *dachreysen* 93-96 (figuren), maar wel door B in de *dachreysen* 24-25.

*Hs. A, slotgebed, f. 113 v: O alder
schoonste Sara, wilt bij ons syn soo
rasch als onse ziel scheyt wten li-
chaem, en wilt toch dan segghen, dat
ghij onse suster syt, ende dan wtghe-
ley ons doen...*

*Hs. B, dachreyse 24, f. 14 r: Over-
dinckt hoe dat sij es die waerachtighe
Sara, daer ons dat vreelick lach-
chen af ghecomen es.*

Verdere vergelijkingen lijken ons wel overbodig. We kunnen veilig besluiten, dat het éne werk *OLVP* door de eigen auteur in twee verschillende redacties werd opgesteld. We mogen aannemen, dat A het eerst tot stand kwam, en wel als een gaver, frissere vorm. Dit getuigt alvast van de grote beweeglijkheid van de auteur, die zich telkens aan nieuwe situaties kon aanpassen (NB. de verschillen der twee redacties betreffen vooral de eerste vier *hoeden*).

E. BRONNENONDERZOEK

In de vorige ontledingen raakten we terloops de vraag omtrent de gebruikte bronnen reeds meermalen aan. Deze moeten wij nu expliciet nagaan. Het zou te lange opsporingen vergen, om hierop een alzijdig antwoord te geven. Wij willen hier het resultaat van ons voorlopig onderzoek voorleggen, in de hoop dat anderen hierop verder zullen ingaan¹.

(1) Meermalen laat de schrijver bij het opdrachtgebed na iedere *hoet* verstaan, dat hij de bloemen heeft *ghepluckt wt...* Bv. na de tweede *hoet*: *Ick u aerm dienstmaecht... schinck u desen hoet der welriekender fioletten dynder oetmoedicheyt ghepluckt wt dat wellustich camp der heyligher scriftueren verghadert met die ingbelsche groete ...* (hs. A, f. 31 v); of nog na de 9e *hoet*: *... Ende o alder soetste moeder, niet wt myn hooft heb ick dit vargadert, mer heb inghegaen in dat ghenochlick paradys synder sueter looveren, en heb wt veel bloemen weynich bloemen ghepluckt tot eender chieringhe dynder croonen...* (hs. A, f. 113 r). Deze spreekwijze bedoelt

1. *Marquard van Lindau*

Gezien de aandacht, die wij sinds lang reeds wijdden aan het werk van Marquard van Lindau, speciaal zijn Tien-geboden-kommentaar, en de verspreiding er van in de Nederlanden², is onze verrassing begrijpelijk, wanneer wij bij de lezing van de *OLVP* al dadelijk de invloed van Marquard konden vaststellen. Immers de gedeelten waarin Marquard de beleving der geboden aan het voorbeeld van Maria telkens in ascetisch-mystische beschouwingen illustreert, worden bijna massaal overgenomen, verspreid over een aantal *dachreysen*, om het deugdenleven en de waardigheid van Maria te belichten. Zo dient Marquard's kommentaar bij het tweede gebod als leidraad bij de beschrijving van Maria's volmaaktheid, zoals blijkt uit de hierboven (p. 89) reeds aangehaalde teksten. Zo wordt speciaal de kommentaar bij gebod 1 tot 4, 6 en 8 uitgebuit in *hoet* 2 tot 4. Hiervan nog slechts één voorbeeld.

Marquard, 6e gebod (f. 70b): ...Ende alstu die voerscreven dinghen wel mercste, soe verstaestu wel, hoe edeliken dat Maria haer ioncfroulicheyt ende maechdelike reynicheyt hilt van beghin haers levens totten eynde toe. Want die edele leeres spreken, dat sy in haer ioncheyt, die wyl dat sy woende inden tempel, las sy inden propheeten, dat een maghet soude ghebaren den ewighen soen Gods, dat Maria doe gheloefde, der selver maghet ter eeren, in iofferlike maechdelicheyt te blyven. Want van rechter oetmoedicheyt soe en dochte (*f. 70c*) sy niet, dat sy die maghet soude syn, die van Gode daer toe vercoren was. Ende dese beloefte hilt Maria al totten eynde toe.

OLVP, bs. A, f. 14 r, dachreyse 53: Overdinckt, wat sueter rueck dit veltbloemken inder hitten der sonnen der berrender liefden gods heeft wtghegeven.

Als sij hoorde, dat god die werelt verlossen soude, en gheboeren worden van eender maghet, soe hadde sy groote liefde tot hem, datse niet en peysde, noch hebben en wilde dan hem, en begheerde soe langhe te leven ter tijt, dat hij gheboeren soude worden, op datse wesen mochte een dienstmaecht der moeder gods.

2. *Die evangelische peerle*

Naarmate we met de vaststelling van Marquard's invloed in de *OLVP* vorderden, drong het meteen tot ons door, dat de *Pelgri-*

niet formeel, dat schrijver bepaalde boeken als bronnen heeft gebruikt, maar dat zijn lof van Maria niet berust op menselijke verbeelding, doch rechtstreeks geput is uit het leven, de deugden en de gaven van Maria zelf.

(2) Zie A. Ampe, *Marquard van Lindau en de Nederlanden in Ons Geestelijk Erf*, 1960, p. 374-402.

magie in de aantrekkingsfeer van de *Evangelische Peerle* stond. Immers ongeveer de zelfde Marquard-teksten, die de *OLVP* tot overdenkingsstof bij het verloop van de opeenvolgende *dachbreysen* verwerkt, vinden wij in doorlopende ontlening terug in de *Peerle*, I, c. 24, 25 (26, 27). Dit stelt al op zich een klein probleempje... Behalve deze parallel-ontlening aan Marquard zien we, hoe de *OLVP* bovendien ook aansluit bij teksten van de *Peerle* zelf. Zo reeds in de tweede *hoet*, waar we ontleningen aan *Peerle*, I, c. 31 ontdekken.

OLVP, *hs. A*, f. 20 r, *dachbreyse* 90:

Overdinckt, hoe dit suyver bloemen maria god behaechde doer haer suyverheit, en met haer minne hem dwanck, dat hij hem in-sanck inden gront haerder zielen,

en sprack met haer syn verborghen woert, en baerde sijnen sone in haeren gheest met onsprekelijcke vruechde ende liefde; dit es die eeuwige ende eerste gheboorte in maria.

*Peerle*³, I c. 31, 3e paragraaf: Die eerste ghebuerte inden gheest Marie (rubriek). Die eerste ghebuerte is, daer god geboren wert inden geest Marie; overmits haer reynicheyt behaechde si god, ende overmits haer minne dwanc si god dat hy hem insanc inden gront haerder zielen ende in die stille vrijhey, daer dat middel zwijgen is, daer eenichde hijse in hem ende sprack met haer zyn verborghen woert, ende baerde sinen eenigen soon in haren geest met een onsprekelijke vruechde ende liefde; ende dit is die ewige gebuerte in Maria, ende die duyster nacht dat is inden geest, daer dat verstant doncker wort...

OLVP, *hs. A*, f. 21 v, *dachbreyse* 100, Overdinckt, hoe datse wert ghegruet van die h. drievuldicheyt met een overschijnende licht van binnen, met een doervloeyende claehey, en doerschoten metten strael der minnen al haer binnenste, zoo datse lieflijck inden gheest consenteerde.

Peerle, I, c. 31, 4e paragraaf:

...Ende si wert gegroet vander heyliger drievuldicheyt met een overschijnende licht, ende met een doervloeyende claehey, so dat si lieflic consenteerde.

Merk voor dit geval in de *OLVP* de plustekst, die zeker volledig in de lijn en de stijl van de *Peerle* ligt. Hoe ligt dan de verhouding? Ook het slotgebed van de tweede *hoet* leunt aan bij de welbekende typische leer der *Peerle*:

OLVP, *hs. A*, f. 22 r-v: Dit bidde ick, dat ghij mij verwerft vanden throon gods..., op dat die bruygom Jhesus genuchte moet hebben te rusten in myn

(3) Wij citeren volgens de uitgave Antwerpen, W. Vorsterman, 1542.

ziele, en dat tot synder eeren, en in myn *gheest*, en dat tot sijnder glorien, en in myn *lichaem*, en dat tot synder ghenuechten, en alsoe bequaem moet worden te comen tot dat paradijs der wellusten, mij verblijdende inden lof gods inder eewicheyt. Amen ⁴.

Deze ontleningen aan de *Peerle* worden vervolgd in de derde *hoet*.

OLVP, *hs. A, f. 22 v, dachbreyse 101*: Overdinct, hoe dat, nae dat dese oetmoedighe maghet inden gheest zoe suetelijck gheconsenteert hadde dat inwercken gods, op dat selve ooghenblick bij haer was den inghel Gabriel, die hem met grooten vliete bereyt hadde, *maeckende vanden alder schoonsten <v>volcken eenen mantel*; en dien vercierde hij metten alder edelsten ghesteenten, en hebbende eenen crans vanden alderschoonsten bloemen des paradijs, met een hernas vanden alder edelsten wortelen der cruyden, met een coninlijcke sceptrum in syn handen, met (*f. 23 r*) lichtenden aenschyn en met schijnenden cleederen, en es inghegaen in die heymelijcke slaepcamer, daer dat eenich bloemken lach in haer ghebede en devoete contemplacie.

dachbreyse 102: Overdinct, hoe dit eenich maechdeken maria sach dit wonderlick licht, en roeck den sueten rueck, en hoerde die stemme des Inghels, die met grooter weerdicheyt es neder gheknielt voer haer voeten als een jonck ridder, en met grooter begheerten ghebootschapt dat groot godlijck sacrament der goedertierenheyt gods en verlossinghe des menschelijcke gheslachts, segghende: Ave maria gratia plena.

Dit is een 'uitbreiding' van *Peerle, I, c. 31, 4e paragraaf*:

Ende in dat ogenblic was die engel Gabriel bi haer, ende heeftse gevonden inden geest haer soetelic groetende, segghende: Weest ghegroet Maria...

Het bloemen-motief, dat hiervoren zo nadrukkelijk in de *OLVP* werd ontwikkeld en ons zo sterk aan de *Jhesus-collacien* herinnert, vinden we eveneens uitgesproken in de *Peerle*, waarbij het parallelisme met de *OLVP* tot nadenken stemt:

<i>OLVP</i> , <i>hs. A, f. 25 r, dachbreyse 111</i> : Overdinct, hoe dat op dese oetmoedighe fiolette die godlijcke bloeme, die gods sone, woude inwoenen als in een priel van costelijcke cruyden, dat hij daer onder fioletten en welriekende lelien souden werden ghevoet lustelijck ter tijt dat die dach	<i>Peerle, I, c. 31, 5e paragraaf</i> : Ende (<i>die sone gods</i>) hadde also groote ghenoechte ende weelde onder haer maechdelic herte te rusten als in een priel van allen welriekenden bloemen ende cruyden, want si was vol van allen duechden, als die engel sprack, ende hiet haer vol genaden te
---	--

(4) De voor de *Peerle* typische trichotomie vormt de indeling van de 9 hoeden in 3 croonen, zoals zij uitgetekend wordt in het afsluitend opdrachtgebed (geciteerd hiervoren p. 82-83).

synder gheboerten haer toescheen tot haer glorie en ons salicheyt, daer hij als in sijn bestroeyde beddeken woude rusten soetelijck, dat midts hem op haer soude bloeyen die heylich-makinghe des heeren in alle gracien ende gaven des heylichs gheest.

wesen, want die specien haers wel-riekender duechden heeft die hemelen der heyliger drievuldicheyt honich-vloeyende gemaect, ende heeft met vruchtbaerheyt hemel ende aerde vervult...

De verklaring van de Maria-naam, die in de *Peerle*, I, c. 31, 1e paragraaf, een zo opvallende plaats inneemt, wordt breeduit aangewend in *OLVP dachreysen* 118-123. Evenzo de 2e paragraaf: *Hoe si (= Maria) met .ix. choren der engelen omringhet was* wordt in de *OLVP, dachreysen* 114-115 overgenomen.

Dit moge volstaan om te bewijzen, hoe grondig de *OLVP* door de *Peerle* werd beïnvloed⁵.

3. De *Jhesus-collacien*

Hiervoren (p. 64-65) zagen we, hoe het laatste deel der *OLHP* eveneens in de *OLVP* voorkomt. Dit was voor ons een argument, dat ons toeliet tot de identiteit van auteur voor beide werken te besluiten. Op de teksten zelf moeten wij hier evenwel terugkomen, omdat een aandachtige lezing er van ons deed grijpen naar de *Jhesus-collacien* (= *JH-C*)⁶.

1). Een eerste reeks overdenkingen uit de *Pelgrimagies* lopen inderdaad parallel met de *elfde* der *JH-C*.

OLHP, f. 136 v: Want ghemeynelijck die godvruchtighe pelgrims van natueren hebben, soo wanneer sij die heylighe plaetsen versocht hebben ende moeten weder na huys trecken, dat

JH-C, 11e:

(5) Tot nog toe beschikken wij niet over historische gegevens om de verhoudingen tussen de Schrijfster der *Peerle* en de Schrijfster der *Jhesus collacien* te bepalen. Intussen moeten wij vaststellen enerzijds dat de Schrijfster der *Peerle* beïnvloed is geweest door de *Pelgrimacie* (wellicht zowel *OLVP* als *OLHP*) (zie haar zinspeling hierop, die we reeds aanhaalden, p. 56);

anderzijds dat de auteur van *OLVP* sterk afhankelijk is zowel van de *Peerle* als van de *Jhesus-collacien* (zie verder). Omtrent de *Peerle*-invloed moet men er mee rekening houden dat deze waarschijnlijk niet gebeurde langs de druk, maar over handschriften, waarin wellicht teksten voorkwamen, die niet tekstueel met de gedrukte redactie overeenkomen. We hebben het vermoeden, dat de *Peerle*-schrijfster de schrijfster der *Jhesus-collacien*, die wellicht een generatie ouder was, zou gekend hebben: dit persoonlijk contact zou het gemakkelijkst de werderzijdse mededeling van leer en geschriften verklaren.

(6) Vgl. *Jhesus-collacien. Een laatmiddeleeuwse prekenbundel uit de kringen der tertiariissen*, ug. Dr. A. B a a y, Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1962.

sij dicmael omsien na die selve heyliche plaetsen, die oock in haerder herten printende ende inwendich voor ooghen houdende, soo sullen hier volghen xxv. aensichten, die de Heere Jesus, na dat sommighe devote herten ghecontempleert hebben, hanghende in dat swaer torment des (*f. 137 r*) Cruycen daer hadde, die hem inwendelijcken al te seer verswaerden ende pijnnden, die welcke ghij nu vervolghens oeffenen sult nader ordinantie hier na volgende, op dat u nemmermeer wter herten en gae die bitter doot ws salichmaekers.

Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal sijn dat eerste aensichte, dat die edele ziele Christi leet inden cruyce hangende, doen sij oversach allen die sonden der menschen, dootelijc (*f. 137 v*) ende dagelijc. Ende daer aff wert hem so wee, dat hij seer bitterlijcken versuchte. Hier suldy voor u borst slaen ende suchten voor u sonden, daer Godt soo swaerlijcken voor geleden heeft. Men leest in sommige revelacien, dat Christustus ix.C. suchten gesucht heeft om onser sonden wil.

De fundamentele overeenkomsten zowel als de bijkomstige verschillen tussen beide werken zijn opvallend. In *OLHP* ontbreken de nrs. 2, 9, 18, 19, 20, 21, 22, 23 der *JH-C*. Nr. 2. luidt in de twee teksten wel erg verschillend :

OLHP, f. 137 v: Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal sijn, hoe bange ende wee dat dat herte Christi was, doen hij aensach ende bekende, dat so luttel menschen ghenieten souden die verdiensten zijns bitteren lijdens, dat hij voor allen sondaren soo ghewillichlijcken leet, ende hem soo gheheelijc daer inne over-gaf, ja ooc dat te lijden tot den doemsdach toe, haddet noot geweest, oft haddet sijnen hemelschen vader belieft, ende liever voor elcken besondere die sel-

In (*de meimaand*) ghi maken selt alle daghe een hoedekijn van berberyen bloemen mijnre inwendigher banghicheyt die ic leet anden cruce.

Des eersten daechs inder even maent soe seldi maken dat eerste hoedekijn ende overdencken dat bitter wee dat mijn siel inwendelic leet, doe ic op sloech die ogen der verstandenisse ende oversach staende aenden cruce alle die sonden des menscheliken gheslachts beide dagelixs ende dootlics. Waer of, geminde dochteren, hoer soe wee wort te moede, dat si soe bitterlic versuchte, of si ghescoert soude hebben (*Baay, p. 164-5*).

JH-C, 11e: Des anderen dages, soe seldi dat andere hoedekyn <maken?> ende overdencken, hoe bitteren wee dat in mijnre sielen was, doen si bekende dat si voer een yghelics sonde bisonder mit haerre bitterheit ghenoech doen moste den ewighen vader, eer dat menschelike gheslacht mit hem versoent soude worden (*Baay, p. 165*).

ve doot noch te sterven, dan dat by sijnen ghebreke yemande soude verloren blijven: wt sulcker onghemeter bernender (*f. 138 r*) ende ewiger liefde tot ons weert, sterf hij voor ons den bitteren doot. Wie sou dan te vollen connen begrijpen die groote mysterien in sijnder passie verborghen? O ondancbarighe herten, die dit niet en bekennen.

Na nr. 27 der *JH-C* schuift *OLHP* een eigen overdenking in, die volledig bij het voorafgaande aansluit :

Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal zijn, datmen overdencken sal dat bitter wee dat die edele ziele Christi leet inden cruyce, doen sij voorsach dat die duyvelen so vele edele creatueren benemen soudent te comen tot haren oorspronc (*f. 141 v*).

Opvallend is de plustekst (cursief) in *OLHP* t.o.v. *JH-C*, nr. 10 :

OLHP, 246e dachvaert (*f. 140 r*): Oeffeninghe deser geestelijcker dachvaert sal zijn, hoe weelijcke dat die ziele Christi haer gevoelde, als sij voorsach ende bekende, dat soo vele Christenen noch afvallen soudent vander eenicheit der heyligher kercken, ende soudent hen gheven tot verscheyden secten, heresijen, dolinghen, ende valsche opinien, der ouder ghemeynder heyligher kercke contrarie: die scriftuere nae hen selffs goetduncken valschelijck interpreterende; die oude ghewoonten, Ceremonien, Sacramenten der heyligher kercken blasphemende ende bespottende tot haerder ewigher verdoemenissen (*f. 140 r*).

JH-C. 11e: Des xi dages ... overdencken hoe weenlic mijn siel voelde hoer, doen si hangende anden cruce overdochte off voirsach, dat die... waerheit noch bedect ende scalkelic bewonden soudent werden van veel leerraers, die schinen te weten claerlic die heilighe scrifturen (*Baay*, p. 166).

Moeten wij bij de bewoordingen van *OLHP* noodzakelijk denken aan de dreigingen der reformatie? Moet hiervoor noodzakelijk een inquisiteur als Jan Pascha verantwoordelijk gesteld worden?

Terwijl in de *JH-C* Jezus zelf de overdenkingen in de eerste persoon uitspreekt (wat toch eer de indruk van gekunsteldheid maakt), geeft *OLHP* deze weeën, die de ziel moet overwegen, in de derde persoon (wat, globaal genomen, veel meer voor de hand ligt).

Alles samen maakt de tekst van *OLHP*, ondanks de leemten, de indruk, minstens even oorspronkelijk, ja oorspronkelijker te zijn dan de formulering der *JH-C*, waarbij men zou denken dat een gemeenschappelijke bron gebruikt werd, op verschillende basis, voor beide teksten. In elk geval staan wij in een zelfde brandpunt, waar een zelfde tekst voor twee onderscheiden doeleinden verwerkt werd. Is deze dubbele bewerking aan twee personen toe te schrijven? Of slechts aan een zelfde auteur?

2). Een tweede reeks overdenkingen betreft de 'wercken, pynen ende armoeden Iesu, verandert in glorien' (f. 142 r): *dachreysen* 262-291. Dit beantwoordt aan de *zestiende* der *JH-C* (*Baay*, p. 188 s.). De eerste oefening moge het parallelisme belichten:

OLHP, *dachreysen* 262:

Overdenckt
hoe dat die ewighe sone Gods, *die inder aerden was comen mensch worden ende alle verdriet lijden, nu soo weeldelijck*⁷ inden hemel sonder onderlaet ghebaert wordt vanden vader, gelijk hij worde over eewicheyt. In welke baringe dien hemelschen sueten sanc der Engelen ghehoort wort met grooter melodye (f. 142 v).

JH-C 16e: Des eersten daghes in deser maent (*februari*) soe seldi maken dat eerste hoedekijn ende overdencken hoe weeldelic dat ic

sonder onderlaet ghebaert wort vanden vader. In welken baren die hemelen hoenichvloyende waren. Ende die soeten sanc der enghelen ghehoort wort (*Baay*, p. 188).

Het parallelisme is hier zeer nauwsluitend. Toch is *OLHP* zeer vaak vollediger en meer afgerond in de bewoordingen. Bovendien komen *dachreysen* 5, 12, 24, 28 niet voor in de *JH-C*. Elders worden een paar maal twee teksten uit *JH-C* in de *OLHP* tot één verwerkt.

De plustekst *dachreysen* 285 is merkwaardig, omdat de toon helemaal de trant van *JH-C* verraadt:

Overdenct, hoe hij door den schat sijnder heyligher passien alle dese voorschreven weelden ende onsprekelycke vele verdiensten heeft, ende comen oock den sondaren toegevloeyt door die gulden pijpen sijnder bermherticheyt, niet min den armen als den rijcken (f. 147 r).

Dit bewijst reeds, dat *OLHP* niet als zodanig van de *JH-C* afhangen kan. Anderzijds moet het bezwaarlijk heten, dat *OLHP* zonder meer de bron der *JH-C* was. Zo moeten wij weer denken aan een 'gemeenschappelijke bron'. Intussen komen we steeds meer onder de indruk, dat de eigen bewerkingen van *OLHP* de typische klank van de *JH-C* geven.

(7) In *OLVP*, hs. A ontbreken de hier gecursiveerde woorden. De zin uit de druk: *ende alle verdriet lijden*, moet zeker toegevoegd worden.

3). Onmiddellijk aansluitend bij vorige overdenkingen volgt, zonder rubriek of titel, een derde reeks over het laatste oordeel (*dachreysen* 292-312), die parallel loopt met de *zeventiende* der *JH-C* (*Baay*, p. 192 s.). Na *dachreyse* 292, die niet in *OLHP* voorkomt, beantwoordt *d.* 293 aan het eerste gegeven uit *JH-C* :

OLHP, d. 292: Overdenckt hoe machtelijcken die edel verwinner weder comen sal ten wtersten daghe, om oordeel te houden, als een gheweldich heer, over levende ende over dooden (*f.* 147 v).

Overdenckt den toecomenden dach des oordeels, in welcken daghe ghehoort sal werden die stemme der Godtheyt segghende totten donder ende blixem ende totten winde ende totter doot: gaet wt in uwer vervaerlijcheyt, op dat ghedoodt werde alle tvolck, want den dach des oordeels is nakende (*f.* 148 r).

JH-C, 17e: Des eersten daghes inder maert, soe seldi maken dat eerste hoedekijn ende overdencken den toecomenden dach des oerdels,

inden welken ghehoort sel werden een stemme der godheit, aldus segghende totten donre ende totten blixem, totten wynde ende totter doot: Gaet uut in uwer vervaerlicheit, opdat ghedoot werden alle volc, want die dach des oerdels nae bi is (*Baay*, p. 192).

In *OLHP* komen een paar plusteksten voor, ook verplaatsingen en samentrekkingen van twee overdenkingen, naast een groot aantal weglatingen t.o.v. *JH-C*. Zo gelden onze opmerkingen bij de vorige reeksen ook hier. Men beseffe vooral hoe deze reeks een intrinsieke eenheid vormt met de vorige, waar *JH-C* telkens nieuwe schema's binnen het kader der maanden aanvoert: dit bewijst, hoe artificieel zij zijn, terwijl *OLHP* zich als oorspronkelijk voordoet. Aangezien evenwel zovele overdenkingen uit *JH-C* in *OLHP* ontbreken, kunnen deze toch weer niet de bron van gene zijn. En toch horen we de eigen klank van de *JH-C*.

4). De laatste *dachreysen* 313-365, onder de rubriek *Jtem nu sullen volghen die vruetchden des hemelrijcx*, vinden eveneens hun parallel in de *JH-C*. *Dachreyse* 313 beantwoordt aan nr. 30 uit de (reeds besproken) 17e der *JH-C* :

OLHP, d. 313 :

Overdenckt, hoe groote vruechde ende blijschap die Engelen hebben sullen, ende allen die wtvercorenen, als sij met haren schepper weder keeren sullen ten hemele met grooten triumphe (*f.* 151 v).

JH-C, 17e: Des xxx daghes soe sel di maken dat xxx hoedekijn, ende overdencken die soete blijschap ende die vroelike vruechde, die hebben sellen die enghelen ende alle die uutvercoren, als si mit horen scepper weder keren totten hemel, hem lovende dat hi se overmits sijnre goetheit behouden heeft (*Baay*, p. 195-6).

Deze overdenking past niet in de 17e collacie, die gewijd is aan de pijnen der verdoemden ; evenmin nr. 31, handelend over de uiteindelijke kosmische vernieuwing. Wanneer daarentegen *OLHP* vervolgt met d. 314 :

Overdenckt, hoe suetelijck dat alle salige gheesten hen verblijden sullen, als sij sullen dat suete honichvloeyende woort des rechters hooren, seggende: Coemt gebenedijde mijns vaders ende besidt dat rijcke dat u bereet is van beghinne des werelts (*f. 151 v*)

is dit totaal logisch en staat als tegenhanger van nr. 22 uit *JH-C*, 17e (vonnis der verdoemden) = *dachbreyse* 301. Na enkele plusteksten in *OLHP* zien we hoe met *dachbreyse* 319 het parallelisme met de zeer gekunstelde *achttiende* der *JH-C* aanvangt, waarin de vreugden der onderscheiden categorieën der hemelingen beschreven worden. Terwijl de *JH-C* slechts enkele plusteksten bieden, vertoont *OLHP* heel wat plusteksten, speciaal van af *dachbreyse* 348. Zo ontbreken in *JH-C* de *dachbreysen* 351-4, die de vreugden van 'alle Gods lieve heylighen' beschouwen. Dit alleen is na het schema der onderscheiden heiligenrangen logisch als sluitstuk. Even logisch is het vervolg in *OLHP*, *dachbreysen* 355-65, dat als conclusie van het voorafgaande het motief van de hemelse beloning op de pelgrims toepast, om ze aan te sporen tot geduld in het lijden enz. in het vooruitzicht van de overweldigende hemelvreugde, die afsluitend in een groots perspectief trinitarisch ontvouwd wordt :

OLHP, d. 365 : Overdenckt, hoe suetelijck dat die getrouwe pelgrims hen inder eewicheyt na dese pelgrimage sullen rusten in dyen saligen eynde, daer inder eewicheyt gheen eynde en sal sijn. Dat wil ons gonnen die heylighe dryvuldicheyt door die bede van Maria die suyver maghet ende moeder Gods ende allen heyligen. Amen (*f. 185 v*).

Onze vorige ontledingën lieten ons zien, hoe de *dachbreysen* 237-365 van *OLHP*, dus ongeveer een derde van het geheel⁸, parallel zijn met de *JH-C* 11, 16, 17, 18. Wij spreken van *parallelisme*, omdat er van invloed van het ene werk op het andere in strikte zin geen sprake kan zijn, zoals telkens uit onze vergelijkingen bleek. Immers het ene werk kan niet verklaard worden, uitgaande van het andere in de vorm, die nu voor ons ligt. Zo moeten we een 'gemeenschappelijke bron' aannemen, van waaruit beide werken geput werden, om volgens eigen behandeling en doelstelling omgebouwd te worden.

(8) Voor de *OLVP* is de verhouding ongeveer een vierde.

Zo staan we voor een dubbele vraag : wat kunnen we weten over vorm, inhoud, auteurschap enz. van deze gemeenschappelijke bron? En : wie is verantwoordelijk voor deze twee bewerkingen? Zijn het twee onderscheiden personen, of... slechts één?

Bij het beantwoorden van de aldus gestelde vragen moeten we alvast opmerken, hoe ook in de plusteksten van *OLHP/OLVP* vaak de eigen toon van de *JH-C* min of meer doorklinkt, zoals we reeds vaststelden. Bovendien vinden we naast de massale parallellen tussen beide werken, die wij hiervoren opgaven, ook in 't hoofdgedeelte van de *OLVP* onmiskenbare overeenkomsten met de *JH-C*. Wie zich enigszins in de taal, stijl en symboliek van de *JH-C* heeft ingeleefd, kan deze gemakkelijk hier en daar verspreid ontdekken door het eerste deel der *OLVP*⁹ heen. Zo berust bv. de uitbouw van de *Pelgrimage* in negen *hoeden* op een pregnante bloemensymboliek, waarvan we de meeste elementen in de bonte uitwerking der *JH-C* terugvinden (vgl. het slotgebed, afgedrukt p. 82-83, resumeert deze symboliek, zoals ze verstrooid ligt in de *collacien* 7-18). De *OLVP* heeft een paar bloemmotieven, die in de *JH-C* ontbreken en omgekeerd. Weer is er dus geen 'afhankelijkheid' in formele zin.

We vermeldden reeds, hoe de *OLVP* de symboliek der naamletters van *Maria* uitvoerig ontvouwde in parallel met de *Peerle*. Het zelfde procédé past de auteur der *JH-C* op de naam *Jhesus* toe (34e *collacie* ; *Baay*, p. 231, vgl. p. 73-74). Men weet verder hoe de auteur de *JH-C* meermalen *Maria* pregnant en typisch voorstelt als *die bloeme Maria* (vgl. *Baay*, p. 144). Evenzo de *OLVP*. We wijzen nog de panoramatische opsommingen der onderscheiden hemelingen-groepen, die zowel in de *JH-C* als in de *OLVP* voorkomen. Naast de bloemensymboliek moeten we nog wijzen op de algemene affectieve en imaginatieve symboliek en sfeer, die in de *JH-C* een hoog opgedreven, soms zelfs onbeheerste en onverantwoorde uitdrukking vinden, en die, zij het wel bescheidener, maar toch pregnante vorm in de *OLVP* kreeg. De typische uitdrukking, die wij onverklaard en onverwachts in *OLVP* ontmoeten : *Ick roepe tot u (= H. Raphael)... dat ghij trecken wilt ten hemelschen paradijse ende nemen dat gouden trompet uwer inghelscher goedertierenheyt ende dat wilt blasen... doer al die straten des hemelschen Jherusalems...* (hs. A, f. 11 v, vgl. hiervoren p. 83-84) is het motief zelf, waarop gans de eerste der *JH-C* is uitgebouwd : *Want ghi om mijnre mynnen wille ghelaten hebt die straten der werlt te bewanderen ende in een cloester besloten sijt ; soe dwinghet my mijn god-*

(9) Wij beperken ons onderzoek hier tot de *OLVP*, maar onze conclusies gelden eveneens voor de *OLHP*, wegens de reeds bewezen identiteit van auteur voor beide werken (zie p. 57-66).

like mynne soe seer dat ic u openbaren moet vij. gulden straten, die daer legghen int lant mijns hemelschen vaders (Baay, p. 129).

Zowel de massale parallellen tussen *OLVP* en de *JH-C* als de algemene litteraire sfeer en vormgeving samen met de détail-contacten, die niet als toevallige bijkomstigheden maar als de diepere karakteristiek van de literaire en geestelijke persoonlijkheid van de auteur der *JH-C* zijn, drijven ons onontkoombaar tot de vaststelling dat de verhouding tussen beide werken van zeer ingrijpende aard is, en tot de vraag welke de verhouding tussen de auteur van beide werken kan zijn, die een afdoende verklaring van het vastgestelde parallelisme brengt.

F. KRITISCHE BESCHOUWINGEN

Het voorafgaande onderzoek kan rijk aan bevindingen heten. Het komt er nu evenwel op aan, hoe wij ze moeten verklaren, om daaruit veilige conclusies te trekken.

1. Omtrent het werk van *Marquard van Lindau* is het duidelijk dat het een zeer vruchtbare bron voor de *OLVP* is. Gezien echter de raakpunten met de *Peerle*, blijkt niet of de auteur der *OLVP* rechtstreeks uit een Marquard-hs. heeft geput, dan wel uit een fragmentaire bloemlezing en bewerking, zoals deze hetzij in de *Peerle*-hss., hetzij in een soortgelijke schikking voorkwam. Van uit deze mogelijkheden krijgt de kritische vraag, die we verder nog zullen moeten herhalen, een eerste vorm : of en hoe de auteur der *Peerle* persoonlijk iets te maken heeft met de auteur en het werk der *OLVP*?

2. Het parallelisme tussen *OLVP* en *Peerle* is eveneens duidelijk. Wanneer wij ons hierbij herinneren, hoe de Schrijfster der *Peerle* uitdrukkelijk verwijst naar haar afhankelijkheid van 'een van onsen *pelgrims*' (zie hiervoren p. 56), kunnen wij vooreerst er niet aan twijfelen, dat zij tot het milieu, waarin de pelgrimage-vroomheid intens beoefend werd en waaruit onze twee *Pelgrimage*-teksten ontstaan zijn, onder een of andere vorm behoorde. Welke invloed van dit milieu op haar leven en leer uitging, konden wij, buiten het reeds aangehaalde eigen getuigenis, tot nog toe niet vastleggen. Kende zij onze *Pelgrimages*? Was zij persoonlijk in contact met de auteur er van?

Anderzijds laat de auteur van de *OLVP* wel blijken, hoe hij onder de invloed van de *Peerle* stond. Maar we kunnen niet uitmaken of en hoe hij de onderscheiden teksten der *Peerle* en de Schrijfster

der *Peerle* kende. Hoe moeten we ons de wederzijdse verhouding tussen de twee auteurs voorstellen?

3. Er is ten slotte de verhouding tussen *OLHP/OLVP* en de *JH-C*. Welke hypothese kunnen wij opstellen, die deze verhouding, samen met de twee vorige gegevens, kan verklaren?

Het ganse probleem kunnen wij in deze vorm formuleren: terwijl we duidelijk Jan Pascha, de Schrijfster der *Peerle* en de Schrijfster der *JH-C* als drie onderscheiden personen moeten erkennen, is het de vraag, of men de auteur der *Pelgrimagies* met één dezer drie personen kan identificeren, of moet men een vierde persoon aannemen?

a. Dit laatste lijkt weinig waarschijnlijk, wanneer men onze vaststellingen aangaande de verhouding tussen *OLVP* en de *JH-C* in acht neemt.

b. Identificatie met de Schrijfster der *Peerle* is uitgesloten, aangezien zij zelf verwijst naar 'een van onsen pelgrims'.

c. De identificatie met Pascha schijnt daarentegen voor de hand te liggen. Aangezien hij traditioneel als de schrijver van de *OLHP* bekend staat, moeten wij hem ook als schrijver van de *OLVP* beschouwen, daar we bewezen (zie p. 57-66), dat beide werken van een zelfde schrijver stammen. Hiertegen kan men evenwel opwerpen: 1. de bezwaren, die wij reeds tegen Pascha's auteurschap van de *OLHP* een kritisch voorbehoud lieten gelden (zie p. 54-55); 2. de vaststellingen, die wij maakten aangaande de bronnen zowel van de *OLHP* als van de *OLVP*: hoe kan de theoloog Jan Pascha er toe komen, zoveel materiaal te ontleen en zich zo sterk door zijn bronnen te laten beïnvloeden? 3. het voor ons voortaan veilige vergelijkingspunt, nl. de vilvoordse prekenbundel, die onbetwifelbaar Pascha's werk is en die hem naar zijn persoon, leer en taal afdoende tekent, leert ons dat de prekenbundel praktisch geen enkel raakvlak met de *Pelgrimagies* vertoont. Natuurlijk zijn er gelijkenissen, maar deze zijn zo algemeen en zo vaag, dat men ze wellicht in ieder ander geestelijk werk uit die tijd kan aantreffen. Daarentegen zijn de onderlinge afwijkingen zo groot dat men ver zou moeten zoeken, om dit argument tegen de identiteit van de auteur voor beide werken te ontzenuwen. We zouden het zo kunnen uitdrukken: in de veronderstelling dat nu alleen de prekenbundel op Pascha's naam zou staan en dat de *OLHP* anoniem overgeleverd ware, zouden we de uitdaging kunnen wagen, om op grond van interne tritiek doorslaande bewijzen voor Pascha's auteurschap van de *OLHP* te leveren.

d. Kan men ten slotte aan de Schrijfster der *JH-C* ook de *Pelgrimagies* toeschrijven? Calentijn's extrinsiek getuigenis, dat wij niet absoluut veilig kunnen stellen, ter zijde gelaten, en bij ontsten-

tenis van extrinsieke indicia ten gunste van deze stelling, mogen we zeggen, dat heel wat intrinsieke argumenten voor een positief antwoord op deze vraag pleiten.

Is dit beslissend? Het uitzicht van onze probleemstelling is in feite zo nieuw en zo weinig afgezocht, dat wij ons oordeel nog willen opschorten. De persoonlijkheid en het werk van de Schrijfster der *JH-C* is ons voor het ogenblik slechts bekend door de baanbrekende maar wetenschappelijk onbevredigende studie van Dr. Baay. Een nauwkeurig onderzoek van de hier en daar verspreide hss. kan ons waarschijnlijk in staat stellen, om de persoonlijkheid der Schrijfster historisch nader te tekenen en om haar litteraire nalatenschap vollediger te inventariseren¹⁰. Van hieruit kan een vernieuwde peiling uitmaken, hetzij of er meer positieve argumenten aangebracht kunnen worden, die onze aarzelende aanwijzingen zo versterken dat alle twijfels t.o.v. onze hypothese vervallen, hetzij of er negatieve vaststellingen moeten aangenomen worden, die ze uitsluiten. Intussen lijkt het ons veiliger de traditionele toeschrijving van de *OLHP* aan Pascha te handhaven, waarbij wij dan gedwongen worden, hem ook de *OLVP* toe te kennen. Men begripe evenwel dat deze oplossing geen bevredigende verklaring biedt voor de litteraire situatie van deze werken tegenover andere werken uit het zelfde milieu.

Na onze voorgaande uiteenzettingen kunnen onze besluiten kort zijn. De persoonlijkheid van de karmeliet Jan Pascha en het historisch kader, waarin hij leefde en werkte, kregen een nieuwe belichting, ook al moesten vele vragen onopgelost blijven.

Als nieuw werk, dat onbetwifelbaar aan hem moet toegeschreven worden, konden wij een uitgebreide prekenbundel aan het licht brengen, die ons zowel de eigen persoonlijkheid, leer en taal van Pascha als het nauw omschreven milieu van het karmelitessenklooster te Vilvoorde in de eerste helft der 16e eeuw met zijn eigen sfeer en spiritualiteit, op uitzonderlijk originele wijze liet kennen.

Omtrent het traditioneel aan Pascha toegeschreven werk *Die gheestelijcke pelgrimage naer Iherusalem* (= *OLHP*) konden wij opruimen met ballast van nutteloze bedenkingen en vermoedens, terwijl de traditionele toeschrijving zelf kritisch bekeken werd.

Hiertegenover konden wij een nog totaal onbekende *Onser Liever Vrouwen Pelgrimage* stellen. Onmiddellijk bleek dat ze moest

(10) Wij zelf hebben reeds heel wat materiaal hieromtrent verzameld met het oog op een latere studie terzake.

toegeschreven worden aan de auteur van de vorige *Pelgrimagie*. We beschreven de twee hss., waarin de *OLVP* tot ons gekomen is, en wel in twee verschillende redacties. Verrassend vooral was het resultaat van het bronnenonderzoek, waardoor de *Pelgrimagies* in een tot nog toe onvermoed geestelijk milieu geplaatst werden. Dit bracht ons tot kritische beschouwingen omtrent het auteurschap der *Pelgrimagies*. Al konden wij hierop geen beslissing voorleggen, toch lijkt ons de probleemstelling zelf reeds van groot belang, omdat hierdoor een milieu opgeroepen wordt, waarin de Schrijfster der *Jhesus-collacien*, de Schrijfster der *Peerle*, de auteur van de *Pelgrimagies*, wie deze ook moge zijn, elkaar ontmoet hebben. Ten slotte wijzen we er nog op, dat Leuven het vertrekpunt van de *Pelgrimagies* is, en wellicht ook van verdere opsporingen.

Antwerpen, augustus 1964.